

ԲԵՂՎԻՆ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆ-ՔԸ ՀԱՄԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ ՀԱՄԲԱՐՆԵՐԻ ՀԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՐ

Նարինե Վ. Մարգարյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ

Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում հայ տարագիրները բռնի տեղահանվում են սիրիական անապատներ՝ ճանապարհին պարբերաբար ենթարկվելով քարավաններն ուղեկցող ոստիկանների, տարածքի քրդերի ու թուրքերի բռնություններին: Տեղահանության ողջ ընթացքում համակենտրոնացման վայրերում կարևոր դերակատարություն ունեին նաև տեղի արաբները, մասնավորապես՝ բեղվին արաբները, որոնց դիրքորոշումը կարող էր իրենց և հարակից ցեղախմբերի շրջաններում հայ տարագիրների հետագա ճակատագրի հարցում վճռորոշ լինել:

Սիրիայի արաբներն ականատես են եղել հայերի ցեղասպանությանն ու տեղահանությանը: Հայ տարագիրների նկատմամբ արաբների դիրքորոշումը տարբեր դրսևորումներ է ունեցել՝ քաղաքական և տնտեսական տարբեր իրավիճակներով պայմանավորված՝ կարելի է հանդիպել դրականից մինչև խիստ բացասական վերաբերմունքի:

Հոդվածում ուսումնասիրվել է հայ գաղթականների նկատմամբ ցուցաբերված վերաբերմունքն արաբական ցեղախմբերում՝ քաղաքական իրավիճակի, ցեղախմբերում տիրող տրամադրությունների, նրանց ընկալումների և դրանցից բխող գործողությունների (ինչպես վերնախավում, այնպես էլ անհատների մակարդակներում) համատեքստում: Քննարկվել են արաբական ցեղախմբերի ցուցաբերած օգնությանը նպաստող կամ խանգարող հանգամանքները, վերլուծվել դրանց պատճառներն ու հետևանքները: Աղբյուրագիտական հենք են ծառայել ժամանակի մամուլը, մի շարք հուշամատյաններ, ժողովածուներ, վերապրողների տպագիր և անտիպ հուշագրություններ, ինչպես նաև օտարերկրացի ականատեսների, դիվանագետների վկայություններ:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, սիրիական անապատներ, բեղվիններ, արաբական ցեղախմբեր, շեյխ, Շամմար, Անագե, Բակկարա, հայ տարագիրներ, որբեր, կանայք, վկայություն, վերաբերմունք, ինքնություն, ինտեգրում:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 03.10.2023: Ընդունվել է տպագրության 15.11.2023:

The article was submitted on 03.10.2023 and accepted for publication on 15.11.2023.

Статья поступила 03.10.2023 и была принята к публикации 15.11.2023.

Ինչպես հղել՝ Նարինե Վ. Մարգարյան, «Բեղվին արաբների վերաբերմունքը համակենտրոնացման ճամբարների հայ քաղաքականների նկատմամբ», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 2 (2023), 9-39:

How to cite: Narine V. Margaryan, “The Attitude of Bedouin Arabs towards the Armenian Refugees in the Concentration Camps,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 2 (2023): 9-39.

Как сослаться: Нарине В. Маргарян, “Отношение арабов-бедуинов к депортированным армянам в концентрационных лагерях,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 2 (2023): 9-39.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ տարագիրները հայտնվում են Սիրիայում՝ մի ժամանակաշրջանում, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր, սով էր, Սիրիան դեռ համարվում էր Օսմանյան կայսրության մաս և կիզակետերից մեկը, իսկ մեծ տերությունները Մերձավոր Արևելքում իրենց քաղաքական սահմաններն էին ուրվագծում: Աշխարհամարտը ծանր է անդրադառնում արաբների վրա. աշխատուժի մեծ մասը զորակոչվում է բանակ, ռազմական նպատակների համար գյուղացիներից բռնագրավվում են անասուններ, պարենամթերք, աստիճանաբար ավելանում է դասալիքների թիվը, հակաթուրքական տրամադրություններն են սկսում գերիշխել՝ թուրքական կողմի վերահսկողության և բազմապիսի սպառնալիքներին զուգահեռ: Սիրիայում և Պաղեստինում թուրքական չորրորդ բանակի հրամանատար էր նշանակվել Ահմեդ Ջեմալը², որի ձեռքում էր կենտրոնացված քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունը: Աստիճանաբար տարածում է ստանում արաբական ազգային գաղափարախոսությունը, որի հետևանքով հասունանում են ապստամբության միջոցով Օսմանյան կայսրության տիրապետությունից դուրս գալու ծրագրերը³: Արաբները հստակ պատկերացում չունեին հայերի՝ իրենց երկիր քարտրվելու իրական պատճառների, ինչպես նաև թուրքերի վերջնական նպատակադրության մասին:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սիրիա հասած հայ տարագիրների և նրանց նկատմամբ անապատաբնակ արաբների վերաբերմունքին անդրադառնալիս պետք է

1 Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակահատվածում Սիրիան՝ որպես աշխարհագրական միավոր, ներկայիս Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունից ավելի մեծ տարածք է ներառել. 1872-1918 թթ. բաժանվել է Հայեայի, Դամասկոսի, Բեյրութի նահանգների, Չորի սանջակի, Լեռնային Լիբանանի և Երուսաղեմի, 1895 թ. սկսած՝ նաև Քարաքի մուլթասարիֆությունների:

2 Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ տարագիրների նկատմամբ Ջեմալ փաշայի գործունեության վերաբերյալ կան տարբեր գնահատականներ: Հարկ ենք համարում նշել, որ տեղահանման և բնաջնջման ճանապարհին գտնվող հայերի նկատմամբ ցուցաբերած որոշակի մեղմ դիրքորոշումը պայմանավորված է եղել ոչ այնքան Ջեմալ փաշայի մարդասիրական մղումներով, որքան քաղաքական հաշվարկով: Հայերին նա դիտարկում էր որպես Սիրիայում և Լիբանանում արաբներին հավասարակշռող տարր և, հայարհեստավորներին արաբական տարածքներում բնակեցնելով, ձգտում էր լուծել երկու խնդիր. առաջինը՝ թուլացնելն էր արաբական ներկայությունը, արաբական ազգային-ագատագրական շարժման միտումները (բացի այդ՝ նա գիտակցում էր դեպի ֆրանսիական կողմ արաբների հակվածությունը), երկրորդ՝ նա ստեղծել էր բանակի կարիքները հոգալու նոր հենարան: Ռազմավարական մոտեցումներով պայմանավորված՝ Ջեմալը կիսաստրկային, կիսագետտոյական պայմաններում շահագործում էր հայ տարագիրների ներուժը: 1916 թ. կեսերին Ջեմալ փաշայի նախաձեռնությամբ հիմնվել էր արիեստագործական վեց ֆաբրիկա, որտեղ աշխատում էր մոտ 10 000 հոգի, հիմնականում՝ կանայք և դեռատի աղջիկներ: Որպես փոխհատուցում նրանք Ջեմալ փաշայի ստորագրությամբ վկայականներ էին ստանում և զինվորների համար հագուստ և սպիտակեղեն կարում: Թերևս այս տեսանկյունով է կարելի բացատրել ժամանակ առ ժամանակ հայ տարագիրների նկատմամբ նրա ձեռնարկած քայլերը: Մանրամասն տե՛ս Արսեն Ավագյան, Կերածական. – Հասան Ամջա, *Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական պատկերը)*, (Երևան, ՀՅԹԻ, 2007) 21, Վահէ Թաշճեան, *Օրագիր եղեռնի ու պայքարի. Շողակաթին մահը Սալամիայի մէջ* (Հալէպ, Ոսկետառ, 2019), 93-107, Նայիմ Ալ Յաֆի, *Արյունարբու Ջեմալ փաշա* (Լաթակիա, 1992):

3 David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East* (Henry Holt and Company, 2001); Ali A. Alawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven and London: Yale University Press, 2014).

շեշտել ամենակարևոր գաղափարը: Երբ խոսում ենք արարների դիրքորոշման մասին առհասարակ, ամենևին չի նշանակում, որ արարների՝ հայերին փրկելու մասին է խոսքը. դա իրականում հեռու է փրկություն⁴ կոչվելուց:

Հարցը փրկության տեսանկյունից դիտարկելով այն վերածվում է «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի խախտման, երբ մարդիկ չեն սպանվում, կենդանի են մնում, սակայն դա չի ենթադրում, որ նրանք ցեղասպանության զոհեր չեն: Եթե նրանց կենդանի մնալն ուղեկցվել է վերոնշյալ վեց կետերից թեկուզ և որևէ մեկի կիրառմամբ, նրանք համարվում են ցեղասպանության ենթարկված, սակայն կենդանի մնացած: Նրանք, փաստորեն, այս կամ այն կերպ փրկվել են ցեղասպանությունից, վերապրել են այն, սակայն ենթարկվել են ցեղասպանական գործողությունների⁵: Խոսքը վերաբերում է արարների ցուցաբերած աջակցության միջոցով հայ գաղթականների վերապրելը, ֆիզիկական գոյությունն ինչ-որ կերպ պահելը հնարավոր դարձնելուն: Հողվածում վերոնշյալ խնդիրը դիտարկվում է կոնկրետ օրինակների ու վերլուծությունների միջոցով:

Հայերի տեղահանություններն ու բնաջնջումը կազմակերպվում էր Կ.Պոլսից հրահանգող նախարարական հեռագրերի համաձայն. գաղթականներն անցնում էին Ադանա – Հալեպ երկաթգծի երկայնքով՝ Մամուրա, Ինթիլի, Իսլահիյե, Գաթմա, Ռաջո, Ազազ, Բաբ վայրերում տեղակայված համակենտրոնացման ճամբարներով, որտեղից էլ Հալեպի շրջակայքում տեղակայված քարավաններն ուղարկվում էին Մեսքենե, ապա՝ Եփրատի հունով դեպի հարավ՝ Տիրսի, Աբու Հարար, Համամ, Ռաքքա, Սաբղա, Դեր Զոր, մյուս կողմից էլ՝ Ռաս ու Այն, Հասիջե, Շադադիյե, Սուվար, Մարաթ և հարակից անապատային շրջաններ⁶, որտեղ պետք է ի կատար ածվեր հայոց ողբերգության վերջին արարը⁷:

Կ.Պոլսում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն հուշերում վկայում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը 2 մլն հայությանը որոշում է տեղափոխել անապատ՝ գիտակցելով, որ «հայ տարագիրների մեծ մասը սահմանված վայրը չէր կարող հասնել. ծարավից, քաղցից կմահանային կամ զոհ կդառնային անապատների վայրենի

4 Իրական և կեղծ փրկության վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Richard G. Hovannisian, “Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide,” in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin’s Press, 1992), 173-207, Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի իրական և կեղծ փրկության խնդիրը», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 2 (2018), 30-60:

5 Հարություն Մարության, ««Փրկություն» եզրույթի մեկնաբանության շուրջ», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.*, խմբագիրներ՝ Հ. Մարության, Ն. Մարգարյան (Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 52:

6 Քարավանների ուղղությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Map of the 1915 Armenian Genocide in the Turkish Empire, <https://www.armenian-genocide.org/map-full.html#>, դիտվել է՝ 24.10.2023:

7 Մուսա Բրենս, *Անպատիժ ցեղասպանությունն մը հայասպանությունը* (Պեյրուք, Համազգային, 1969), 49:

մուսուլման ցեղերին»⁸: Դեռ ավելին՝ Մորգենթաունն նշում է, որ երիտթուրքերը հայերին տարագրում էին սիրիական անապատ՝ «նվազագույն չափով անգամ մտադրություն չունենալով հայերին այդ երկրում հաստատելու»⁹:

Մուհամմադ Քուրդ Ալին¹⁰ նույն կարծիքն է հայտնում, որ երիտթուրքական կառավարությունը ցանկանում էր արաբների շրջանում շահարկել իսլամի գործոնը՝ նրանց հայերի դեմ լարելով, որի հետևանքով արաբները պետք է երիտթուրքերի կիսատ թողած գործն ավարտեին¹¹:

Երիտթուրքական կառավարության նույն մտադրությանն է անդրադառնում Դամասկոսում Գերմանիայի հյուպատոս Լոյթվեդ Հարդեգը Կ.Պոլսի դեսպանին հասցեագրած նամակում, որտեղ գրում է. «Հալեպում տեղակայված հայ գաղթականների Մոսուլ և Դեր Ջոր ուղարկելու նպատակը նրանց բեդվիններին որպես զոհ հանձնելն է»¹²:

Փաստորեն, սկսվել էր «Սիրիայից Սիրիա», «անապատից անապատ» տարագրության փուլը, որտեղ, ինչպես վկայում են հայկական և արաբական աղբյուրները, կազմակերպվում էին հիմնական ջարդերը¹³: Թուրք ոստիկանների հսկողությամբ անապատներում տեղից տեղ անցնող քարավանների հայ գաղթականները զրկված են եղել ապրելու միջոցներից: Տաժանակիր ճամփորդության վերջնականատակը նրանց «.... բռնամահով հալել-մաշել սպառել, մինչև անապատներու խորերը անոնց մնացորդները ցրուել, ոսկերտոիքն իսկ անհետացնել»-ն է եղել, ընդ որում՝ «.... Կարաւանի մը մինչև և վերջնական բնացնջումը պէտք էր աստիճանաբար ըլլար, այն է՝ օրստօրէական սպառումով»¹⁴:

«Սուրուն, Բագգա, Պապ, Մէմբիճ, Հալէպ եւ այլ շատ մը տեղեր հաստատուած են հիւանդանոց կամ պաղչէ անունին տակ այսպիսի ջարդարարներ, մահաստաններ, ուր եկող-հասնող ժողովուրդը իր վերջնական հանգիստը կը գտնէ.... Իսկ թէ անոնք որ դեռ աներեսութեամբ կը յամառին.... դատապարտուած են շարունակելու Մահուան Ճանապարհը դէպի վար, դէպի ներս անապատները, մինչև որ անոնք ալ ճերմակ-Ջարդով սպառին. անցնին, վերջանան....»¹⁵:

8 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's story* (NY: Doubleday, Page & Company, 1918), 309.

9 Նույն տեղում:

10 Մուհամմադ Քուրդ Ալի՝ սիրիացի քաղաքական ու մշակութային գործիչ (1876-1953): 1920 թ. ստանձնել է Սիրիայի Գիտությունների նախարարության աշխատանքների կառավարման գործը, հիմնել է Արաբական գիտությունների խորհուրդը՝ երկար տարիներ վարելով վերջինիս տնօրենի պաշտոնը: 1908 թ. Դամասկոսում սկսել է հրատարակել ու խմբագրել է «Ալ-Մուքթաբաս» օրաթերթը, որտեղ տպագրվել են հայերի տեղահանությունների, Սիրիայում նրանց հաստատման և թվաքանակի հետ կապված կյուրթեր:

11 Մուհամմադ Քուրդ Ալի, *Շամի ծրագրերը* (Դամասկոս, 1983), հ. 3, 163 (արաբերեն):

12 *Deutschland und Armenien, 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktentücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius* (Bremen: Donnat Temmen Verlag, 1986), 272-273.

13 Արամ Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը* (Երևան, Արևիկ, 1990):

14 Կարապետ Գաբրիելեան (Գուժկան Սերաստիոյ), *Եղեռնասպանու Փորնու Հայոց եւ նորին Մեծի մայրաքաղաքին Սերաստիոյ* (Պոսթըն, Հայրենիք, 1924), 319-320:

15 Նույն տեղում, 359:

Յեղասպանությունը վերապրած Մելքոն Ասատուրը¹⁶ թվարկում է այն բոլոր մեթոդներն ու պայմանները, որոնք երիտթուրքական կառավարությանն աջակցել են գործել «հայ կալանատուր և ձեռնկապ գաղթականի դէմ»՝ հավելելով, որ բնաջնջման գործընթացն ավարտին հասցնելու համար կառավարությունն ուներ նաև անտես զինակիցներ՝ թշվառություն, համաճարակներ, ինչպես նաև պատմաքաղաքական իրավիճակի պատեհություն¹⁷: Նշելով հետևյալ հավաքակալանները՝ Օսմանիյե, Մամուրիյե, Գանլը Կեչիտի, Հասան Բեյլի, Իսթիլի, Իսլահիյե, Ռաջոյի դաշտերը, Գաթմա, Ազազ, Միջագետքի և Սիրիայի անապատները, Ռաքքա, Գատեմ, նա որակում է վերջիններս «Թուրքիոյ շահած ճակատներն են յաղթապանծ»¹⁸:

Յեղահանության ողջ ընթացքում համակենրոնացման վայրերում կարևոր դերակատարություն է ունեցել նաև տեղի արաբ ժողովուրդը, մասնավորապես՝ բեդվինները, որոնք կարող էին իրենց ցեղախմբերի և նրանց հարակից շրջաններում իրավիճակ փոխել: Հիմնվելով հուշագրությունների, վավերագրերի վրա՝ կարելի է փաստել վրանաբնակ արաբների ներգրավվածությունը տարագիրներին ցուցաբերած աջակցությունից մինչև քարավանների կողոպուտների ու սպանությունների հարցում: Հայերը տարագրվել էին տարերային ձևով, բացի դրանից՝ տեղի արաբներին ժամանակ էր հարկավոր սիրիական անապատներում հայերի հայտնվելու պատճառները և դրանցից բխած հետևանքներն ու բարդությունները գիտակցելու համար:

Դրական կամ բացասական վերաբերմունքի դրսևորումներն ունեցել են իրենց հիմնավորումները: Դրական վերաբերմունքը, մարդասիրական կամ շահադիտական բնույթից զատ, կարելի է հիմնավորել արաբների այն մտավախությամբ, որ իրենք նույնպես կանգնած են եղել թուրքական վտանգի առջև՝ որպես բախտակից ժողովուրդ. հայերի բնաջնջմանը կարող էր հաջորդել արաբներինը: Բացի այդ՝ հայերի տարագրության ժամանակ տուժել է նաև տեղի արաբ ժողովուրդը. տիրող սովն ու համաճարակները տարածվել են նաև իրենց վրա: Տեղահանվածների հարցերով Հալեպի գրասենյակի գլխավոր տնօրենի օգնական Աբդուլահատ Նուրի բեյն այդ կապակցությամբ հայտարարում է, որ թուրքական ապագայի համար պետք է հայերից ու արաբներից միասնաբար ազատվել¹⁹: Բացասական վերաբերմունքը պայմանավորված է եղել արաբների ցուցաբերած զգուշավորությամբ կրոնապես ու բարքերով տարբերվող, տեղահանված, իրենց աղքատ երկրում աղքատությունը խորացնող հազարավոր մարդկանց խմբի հետ, որը կարող էր, օրինակ, իրենց ապրուստի միջոցը կամ աշխատանքը վերցնել: Այս պարագայում պետք է հաշվի առնել նաև օտար-յուրային գաղափարախոսության ազդեցությունը, «օտարի» թիրախավորման, ապամարդկայնացման, «թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմ-

16 Մելքոն Ասատուրը «Արևելյան Մամուլ» օրաթերթում 1921-1922 թթ. 88 մասերից կազմված հոդվածաշարով հրատարակել է իր գաղթի ճանապարհի հուշերը՝ «Տէյր-էլ-Ջօր» վերտառությամբ:

17 Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-էլ-Ջօր. Հայ ազգին գոյամարտը», *Արևելեան մամուլ* (Իզմիր), 25 հոկտեմբերի 1921:

18 Նույն տեղում:

19 Աստոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 25:

ները՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովելու համար: Վերջիններս հմտորեն կիրառվում էին երիտթուրքական կառավարության սիրիական տեղական իշխանությունների կողմից²⁰:

Հասկանալու համար նրանց վերաբերմունքի հիմքերը կարևոր է պատկերացում ունենալ նաև արաբական ցեղախմբերում տիրող կառավարչական համակարգի, սոցիալական, կրոնական կյանքի, սովորույթների ու կենցաղի մասին: «Ցեղ-պետություն» երկրաժամումն ավելի ակնհայտ է դառնում Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին տարիներին, երբ ցեղային կառույցների դերը նվազում էր, կլանային պատկանելությունն ու հավատարմությունն իրենց տեղը գիշում էին ազգային ինքնությանը²¹, ավելի ուշ՝ նաև պետականություն ունենալու գաղափարին:

Սիրիական ցեղերը մշտապես եղել են Օսմանյան կայսրության ուշադրության կենտրոնում: 19-րդ դարում և մինչև արաբական տարածաշրջանում թուրքական տիրապետության ավարտը Կ.Պոլիսն իր տեղական կառավարիչների միջոցով (Դամասկոս, Հալեպ ևն) պայմանագրային հարաբերությունների մեջ է եղել ցեղերի առաջնորդների հետ, օգտագործել շեյխերին՝ նրանց պատասխանատվության տակ գտնվող տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու և անվտանգություն ապահովելու համար, անհնազանդության և բախումների դեպքում օսմանյան իշխանությունները ուժ են կիրառել ցեղերի նկատմամբ, գերեվարել, երբեմն սպանել որոշ շեյխերի: Ի դեպ, արաբական ցեղախմբերի դեմ ռազմական արշավները միշտ չէին հաջողությամբ պսակվում. պատահել է, որ թուրքերը ստիպված են եղել նահանջել քոչվորների հզորության և խուսափողականության առաջ: Շեյխն է եղել այն հեղինակությունը, որի հետ հաշվի են նստել օսմանյան կառավարությունն ու արտաքին ուժերը. ցեղի առաջնորդը վեճերը լուծելու ամենաբարձր իշխանությունն է ցեղակիցների համար²²:

Նշենք, որ, հակառակ թուրքական կառավարության կենտրոնամետ ջանքերին, արաբական ցեղախմբերը համեմատաբար անկախ են եղել, ապրել են առանձնացված, սեզոնային տեղաշարժերով և համայնքային ներփակված կենցաղով: Նրանց շրջանում գործել են ցեղապետի որոշումը, վճիռը կամ ցանկությունը, որոնք հիմնականում տրվել են բանավոր հրամանների ու ցուցումների միջոցով՝ ելնելով ստեղծված իրավիճակից, այլ ոչ թե գործող իշխանությունների պահանջներից: Հետևաբար նրանց վերաբերմունքն էլ հայ տարագիրների նկատմամբ անհատական բնույթ է ունեցել. թեև Սիրիայի ողջ տարածքում թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես արգելել է օգնել տարագիր հայերին, ցեղախմբերը մտավախություն են ունեցել՝ հայերին օգնելու պարագայում թուրքական իշխանությունների կողմից հայտնաբերվելու և պատժվելու:

20 Հասմիկ Գրիգորյան, *Ջանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը*, Հիշողության ազգագրություն 6 (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2017), 37-68:

21 Айдар Рашидович Аганин, *Племена сирийской пустыни и долины Евфрата* (М.: Институт Ближнего Востока, 2018), 12.

22 Ահմեդ Ուսաֆի Չաքարիյա, *Շամի ցեղախմբերը* (Դամասկոս, Դար ալ Ֆիքր, 1983), 124-174 (արաբերեն):

Արաբական ցեղախմբերի նկատմամբ օսմանյան կառավարության ղեկավար շրջանակների դիրքորոշմանն անդրադառնալիս հարկ է նշել, որ վերջիններս փորձել են իրենց վարած քաղաքականությամբ նվազեցնել անկախությանը միտված արաբական ցեղախմբերի գործողությունները, ինչպես նաև կանխել իրենց դեմ ձևավորվող ընդդիմադիր շարժումները, որոնք միշտ չեն հաջողությամբ ավարտվել: Որպես հակադարձման միջոց օսմանյան կառավարությունը Կ.Պոլսում բացում է բեդվին շեյխերի դպրոց, որը լծակ է եղել ցեղի առաջնորդներին կախվածության մեջ պահելու և սպայական զինվորական ծառայության հարցերում ներգրավվելու համար²³:

Բացի այդ ուսումնասիրողները փոքր-ինչ վիճարկելի էին համարում այն տեսակետը, որ սուլթանը և նրա կառավարությունն էին ղեկավարում իրենց ողջ տիրույթներն այն իմաստով, որով եվրոպացիները հասկանում էին կառավարությունն ու վարչակազմը²⁴: Օսմանյան կայսրությունում վարչաձևն ավելի շատ հակված էր տեղական լինելուն. ցեղը, տոհմը, կրոնական խումբը կամ քաղաքը քաղաքական առանձին միավորներ են եղել, որին քաղաքացիները հպատակվել են²⁵:

Յեղապետը կամ աշիրաթապետը համարվել են ցեղախմբի սոցիալական հարցերով զբաղվող վարչական ղեկավար, իսկ նահանգի, գավառի կամ գավառակի օսմանցի կառավարիչը սուլթանին հաշվետու է եղել տվյալ տարածաշրջանի վարչական, նյութական, ռազմական հարցերի շուրջ²⁶: Այլ կերպ ասած՝ աշիրաթապետերը համեմատաբար ազատ են եղել սոցիալական հարցեր կարգավորելու իրենց նախաձեռնություններում. նրանք կարող էին և համագործակցել պետական կառավարիչների հետ, և ինքնուրույն որոշումներ կայացնել, ինչին ականատես ենք լինում հայ տարագիրներին ցուցաբերած վերաբերմունքի պարագայում: Տարածքային առումով էլ «Ռեֆտեվի երկիրը [տվյալ դեպքում՝ Միջագետքի անապատը] եղաւ նաեւ դժբախտ բնակավայրը... 1915ի և 1916ի Հայկական ահաւոր եղեռնէն ազատուող մեր հարիւր հազարաւոր որբ ու որբուհիներուն, որոնք ունէ ձեռով որդեգրուեցան պէտէվիներէն ու մնացին իրենց մօտ, իբր հովիւ, իբր ծառայ, գերի, իբր կին կամ աղախին»²⁷:

Շատ են վկայություններն ու փաստերն այն մասին, որ հայ տարագիրների ամենատարածվածն ապաստանել է Անագե (Անիզա)²⁸ և Շամմար²⁹ ցեղախմբերի մոտ, որոնք անապատների քոչվոր ուղտաբույծ ամենամեծ ցեղերից կազմված համադաշնություններն են եղել. «Դեռ մինչև քառորդ դար առաջ Հայուն համար

23 Аганин, *Племена*, 15.

24 Fromkin, *A Peace to End*, 36.

25 Նույն տեղում:

26 Նորա Արիսեան, *Տէր Զոր. մարտիրոսաց քաղաք*, «Այգ» մատենաշար - 14 (Հալեպ, Ոսկետառ, 2010), 34-35:

27 Արտաազդ արք. Միրմէան, *Պատմութիւն Հայկալի Հայոց. Սուրիա*, հ. Ա (Հալեպ, Կիլիկիա, 2002), 501:

28 Аганин, *Племена*, 44-108; Զաքարիյա, *Շամի ցեղախմբերը*, 357-401:

29 Аганин, *Племена*, 611-651.

անձանօթ մնացող Շամմար ու Անէգէ ցեղախումբերը՝ վերապրող բիրաւոր հայորդիներու ընտանի անուններ դարձան ու թերեւս ուղտի երես չտեսնող հայ մանուկներ, դարձան հովիւր ուղտի կարաւաններուն»³⁰:

Սիրիայի բեդվին բնակչությունը 1928 թ. դրությամբ կազմել է 279 898³¹, որը փոքր թիվ չի եղել հայ տարագիրներին աջակցելու կամ թուրքական կառավարական ծրագրերի հարցում գործիք լինելու համար: Նրանք բնակեցված են եղել Դամասկոսի, Հալեպի, Հաուրանի, Ջերեզ Դրուզի, Հոմսի, Լաթակիայի, Համմայի, Եփրատի հովտի՝ Ջազիրայի, Դեր Ջորի շրջակայքում³²:

Տեղախմբերի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ տարբերվել է նաև ըստ ցեղախմբերի, ժամանակահատվածների, երբեմն նաև անհատների մակարդակով: Այս առումով հատուկ ուշադրության է արժանի Ռաս ուլ Այնի, Դեր Ջորի, Մեսքենեի, Ռաքքայի, Շադադիեի, Ջեզիրեի տարածքներում բնակվող վրանաբնակ ցեղախմբերի վերաբերմունքը, քանի որ այստեղ են տեղակայված եղել համակենտրոնացման հիմնական ճամբարները:

Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի հեռագիր-հրահանգում, որն ուղղված է Հալեպի կուսակալությանը, ասվում է. «Հանեցէք հոնկէ բոլորին եւ տեղի մի տաք որ զանոնք պաշտպանէ տեղի ժողովուրդը, որը տգիտութեանը բերմունքով նիւթական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքներէն բարձր կը դասէ»³³:

Տեղախմբերում հայերին համատարած սպանելու փաստերը գերակշռող չեն՝ հակառակ թուրքական կառավարության հսկողությանը և սպառնալիքներին, երբ պահանջվել է չխնայել ոչ ոքի կամ կանանց ու երեխաներին միացնել քարավաններին ու քշել անապատներ. «Հանուն իսլամի, հանուն խալիֆայության սիրիական ցեղախմբերում արարները հայ չեն կոտորել՝ հակառակ թուրքերի անունից հայտարարված հրամանների և սպառնալիքների»³⁴: Արևմտահայ գրող Երվանդ Օտյանը, արաբական միջավայրում որոշ ժամանակ ապրած և անապատաբնակ արաբների հոգեբանությունն ուսումնասիրած լինելով, գրում է. «Գիտե՛ի՝ ամէնքն ալ ասագակ էին, բայց մարդ չէին սպաններ, թէ իրենց վրանը գացողը կը հիւրընկալէին, կը կերակրէին»³⁵:

Գաղթական հայերը որոշ ժամանակ անց արդեն հասկացել էին արաբական ցեղախմբերում տիրող բարքերը, այն, որ այնտեղ հիմնականում գողությունը սո-

30 Սիրմէեան, *Պատմութիւն*, 503:

31 Аганин, *Племена*, 16.

32 Արաբական ցեղախմբերի սոցիալական, կրոնական կյանքին վերաբերող մանրամասներ տե՛ս Զաքարիյա, *Շամի ցեղախմբերը*, 114-236; Սիրմէեան, *Պատմութիւն*, 455-501:

33 Աստոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 35:

34 Հանի Իսալի, «Արաբասիրիական-հայկական հարաբերությունների սոցիոլոգիան», տե՛ս *Արաբաստ բացատրիկ* (Բեյրութ), 1995, 207 (արաբերեն):

35 Երվանդ Օտյան, *Անհծեալ տարիներ 1914-1915 (անձնական յիշատակներ)* (Երևան, Նաիրի, 2004), 300:

վորական էր, կողոպուտը՝ օրինական, ինչպես նաև, որ «արաբը կը կողոպտե, բայց չի սպաններ»³⁶:

Արաբական ցեղախմբերի դրական դիրքորոշումն ընդհանուր գծերով ներկայացրել է ցեղասպանության ականատես արաբ Ֆայեզ ալ Ղուսեյնը³⁷ հուշագրության «Արաբական աշիրաթները և հայերը» ենթագլխում. «... երբ մոտեցա Դիարբեքիին, եղա մի քանի արաբական ցեղախմբերում ու տեսա, որ այնտեղ շատ հայ կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ կան, և արաբները բարյացակամ են նրանց նկատմամբ, թեև կառավարությունն այստեղ զգուշացրել էր հայերին սպանելու նրանց պարտականության մասին, բայց ես երբեք չլսեցի, որ արաբական ցեղերում որևէ հայի սպանած լինեն»³⁸: Շարունակելով թեման՝ գրում է, որ մի անգամ արաբները հանել են ջրհորն ընկած հայ կանանց ու երեխաներին, որոնք մահվան շեմին են եղել, բժշկել են ու իրենց մոտ պահել³⁹:

Հալեպցի մարոնի ժոզեֆ Թաուրթելը⁴⁰, որ դեպքերի բերումով 1916-1918 թթ. եղել է Դեր Ջորում, վկայում է, որ սկզբնական շրջանում քաղաքը խաղաղ է եղել՝ շնորհիվ գավառի կառավարիչ Ջալալ բեյի (Ջեյալ Ադ Դին ալ Ջուբրան, կառավարման տարիները որոշակի ընդմիջումներով՝ 1910-1916 թթ.): «Վերջինս հաստատ մնաց իր գաւառի քրիստոնեաներուն հանդէպ ունեցած կեցուածքին վրայ... ազնուական մութասարեֆը հայ տարագիրներուն տեղափոխեց քաղաքի արուարձաններն ու խաները եւ հրամայեց օգնել անոնց՝ իր կարողութեան սահմաններուն մէջ»⁴¹:

Դեր Ջորի մյուս կառավարիչ Սուայդ բեյը⁴² հայերին վրաններ է տրամադրել, և կարճ ժամանակ անց հայերի արքայազնները վերածվել է մեծ վրանաքաղաքի՝ կոչվելով նրա անունով՝ *Սուայդիյա*, որտեղ հայերը բացել են դերձակի, կոշկակարի, նպարավաճառի

36 Գաբիկեան, *Եղեռնասպանում*, 426:

37 Ֆայեզ ալ Ղուսեյնը Սիրիայի հարավում և Հորդանանին սահմանակից Հաուրանի շրջանում բնակված արաբական Սուլուք ցեղից է: Ցեղասպանության նախօրեին երեքուկես տարի զբաղեցրել է Խարբեթի նահանգի Մալաթիայի գավառի Քյալաթայի գավառակի կայմակամի պաշտոնը, ականատես եղել հայերի ցեղասպանությանը: 1915 թ. հուլիսին Ջեմալ փաշայի հրամանով ձերբակալվել է հակաթուրքական քարոզչության մեղադրանքով (անդամակցել է Արաբական երիտասարդական ընկերությանը՝ Ալ Ֆաթաթին) և արտրվել Էրզրում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ռուսական զորքերը մոտենում են Էրզրումին, Դիարբեքիի նահանգապետ Ռաշիդ բեկը խորհրդակցում է Ջեմալ փաշայի հետ. որոշում են Ֆայեզին պահել Դիարբեքիում, որտեղ ապրում է մինչև 1916 թ. փետրվար ամիսը: Ֆայեզը Դիարբեքիից փախչում է, դժվարություններով հասնում Դեր Ջոր, ապա՝ Բասրա և Հնդկաստան: Տե՛ս El Gusein Faiz, *Beduin Notable of Damascus, Martyred Armenia* (London: George H. Doran company, 1918), V-VII.

38 Ֆայեզ ալ Ղուսեյն, *Ջարդերը Հայաստանում* (Հալեպ, Արևելք, 1991), 88 (արաբերեն):

39 Նույն տեղում, 55:

40 ժոզեֆ Թաուրթելը տպավորությունները գրի է առել դեպքերից անմիջապես հետո՝ որպես ականատես, վկա, ինչպես ինքն է իրեն բնութագրում: Նրա հուշերն առաջին անգամ լույս են տեսել Բեյրութի «Ալ Մաշրեք» հանդեսում 1922 թ. հունիսին, 562-570:

41 Միհրան Մինասեան, «Ժոզեֆ Թաուրթել. Տեր-Ջորի դեպքերը պատերազմի ժամանակ», *Ազրակ* (Պեյրութ), 24 ապրիլի 2004, 53:

42 Ալի Սուայդի գործունեությանն անդրադարձել են բազմաթիվ վերապրողներ, ականատեսներ: Մանրամասն տե՛ս Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեսանի անտիպ գրառումները Տեր Ջորի

խանութներ և փոեր⁴³: Ընդ որում՝ անգամ նման դրական վերաբերմունքի պարագայում Սուայդ բեյը գերծ չի մնացել հայերի դեմ ոտնձգություններին մասնակցելուց: Արամ Անտոնյանը վկայում է, որ Տուրի անունով մի բեյ ազարակ է գնել Ռաս ու Այնում, որտեղ 30 ընտանիք է առանձնացրել, վստահեցրել, որ եթե այդտեղ աշխատեն, անապատներ չեն տարագրվի: Շատերն են փորձել օգտվել այդ հնարավորությունից, բայց նա ընտրել էր միայն այն ընտանիքներին, որոնք գեղեցիկ աղջիկներ ունեին. նրանց «Փրկությունը այդ կոյսերուն գնով կը կատարուէր... Պղծուած աղջիկները սովորաբար կը նուիրէր շրջակաները հաստատուած Պըկկարա⁴⁴ արաբ աշիրէթին պետերուն որոնք ջարդերուն մէջ մեծ դեր խաղացին»⁴⁵: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Տուրի բեյն իր ընկերն է, իսկ նրա հայրը՝ բարեկամը, Սուայդ բեյը չի կարողանում արգելել, ինչը համանման դեպքերի կրկնության առիթ է դառնում (Ռաս ու Այնի մոֆթին՝ 30 հայ ընտանիք էր պահում-շահագործում, Իամայիլ բեյը՝ 30 ընտանիք, Հուսեյն բեյը՝ 30 ընտանիք)⁴⁶:

Ամեն դեպքում Ալի Սուայդ բեյի բարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ դառնում է նրա պաշտոնանկության պատճառը: 1916 թ. հունիսին հայերին բնաջնջելու ծրագրով Դեր Զոր է գնում Զեքի բեյը, որը մտադրություն է ունեցել վերջնականապես լուծելու հայերի խնդիրը և հայերի «մաքրագործման յոյսը դրած էր Տեր Զորի արաբներուն վրայ»⁴⁷: Մինչդեռ հայտարարում էր. «Ես Տէյր-Էլ-Զոր եկա նորանոր բարօրութեան ծրագիրներով, ի մասնատրի հայ գաղթականաց հանգիստ տեղադրումին համար...»⁴⁸:

Նա Դեր Զոր է կանչում չեչենների, որոնք միանում են Սեֆայի⁴⁹ իրենց ազգակիցներին, իսկ շրջակայքի արաբ աշիրաթներին զոհերի հագուստներ է խոստանում, եթե իրենց օգնեն⁵⁰:

Զեքիի աջակիցներից էր նաև Թուրքի Մահմուդը, որը նշանակվելով Աննայի կայմական, սկսում է այցելությունների գնալ շէյխերի մոտ: Այդ շրջանակում այցելում է Զիրուրի Ալեյդաթ ցեղախմբի պետ Ռապան Թֆեհլին⁵¹ համոզելով, որ հայե-

կոտորածներուն մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* 35 (2015), 692-693, 714, Աղազարեան Միհրան, *Աքսորականի յուշեր* (Ատանա, Տպարան Հայ ձայն, 1919), 13-21, Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 46-47: Մելքոն Ասատուր, «Տէյր-Էլ-Զոր», *Արեւելեան մամուլ*, 26 հունվարի 1922:

43 Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 60:

44 Բակկարա՝ արաբական մեծ ցեղախումբ է, որի մի մասը բնակվում էր Սիրիայում՝ հիմնականում Դեր Զորի, Հասաբեյի և Հալեպի նահանգներում, մի մասն էլ Իրաքում՝ Նիսնայի նահանգում:

45 Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 48:

46 Նույն տեղում, 48-49:

47 Աղեւտն վերապրողներ, *Տէր-Զոր* (Փարիզ, Էլեկեան, 1955), 28:

48 Մելքոն Ասատուր, «Զեքի պէյի հրամանները ու անոր օձի սուլում նշանատր ճառը», *Արեւելեան Մամուլ*, 16 դեկտեմբերի 1921:

49 Սաֆա՝ գյուղ Ռաս ու Այնից հարավ-արևելք, բնակիչները եղել են հիմնականում չեչեններ:

50 Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը*, 57:

51 Թֆեհլիները բնակվել են Հասաբեյի շրջանում: Տե՛ս Аганин, *Племена*, 283:

րին սպանեն, ջարդեն և կողոպտեն և վերադարձին Ջեքիին հաղորդել է, որ ստացել է նրա համաձայնությունը⁵²:

Նման ձեռնարկումներից գատ Ջեքին իր աջակիցներին ուղարկում էր արաբ բեդվինների մոտ և սպառնալիքներով պահանջում իրենց տներում հայերին չպահել: Նման մարդկանցից էր գրագիր Ալի Սաիդը, ով Մեադին է ուղարկվում այդ հարցով⁵³:

Անապատաբնակ արաբներն ականատես են լինում հայերի նկատմամբ թուրքերի դաժան վերաբերմունքին, իրավիճակի բարդությունը հասկանալով՝ գիտակցում, որ միայն տեղում ցուցաբերված օգնությամբ հազարավոր տարագիրներ չեն կարող փրկվել, ապաստան ունենալ, անհրաժեշտ է ընդլայնել օգնություն ցուցաբերողների ու ֆինանսավորման շրջանակները: Այդ առումով հետաքրքրական է Փարիզի «Արձագանք» թերթում տպագրված մի խումբ արաբ շեյխերի 1916 թ. հունվարի նամակը՝ ուղղված քրիստոնյա աշխարհին, որտեղ նկարագրվում է Միջագետքի անապատներում հայերի իրական վիճակը. «... կը տեղեկագրենք այս կողմերու Հայոց տսկալի կացութեան մասին հետեւեալ աչքառու խնդիրները: Կը գրենք Ձեզի, իբրեւ Քրիստոնեայ Քաղաքակիրթ ներկայացուցչի մը... Կը տարակուսինք, թէ անոնք կրնան ապրիլ այս կացութեան մէջ, օգնեցէք անոնց, եթե ոչ անոնք կորսուած են... պատմութիւնը պիտ արձանագրէ, Ձեր անունը ոսկի տառերով»: Նամակն ավարտվում է հետևյալ կերպ. «Մենք կը հաստատենք վերոյիշեալ գրութիւնների ճշմարտութիւնը և կը ստորագրենք իբրեւ Շեյխերը... նահանգի և գետահովտի շեյխ... Փոխհրամանատար ոստիկան զօրաց շեյխ...»⁵⁴:

Շեյխերի անունները գրված չեն. կարելի է ենթադրել միայն, որ վերոնշյալ արաբ շեյխերը բավականին ազդեցիկ են եղել՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ նրանց նամակը տեղ է հասել, դեռ ավելին՝ տպագրվել մամուլում արդեն 1916 թ. հունիսին:

Անապատաբնակ արաբների վերաբերմունքի մասին են վկայում հայ որբերը, նրանց հարազատները, տեղացի և օտարերկրացի ականատեսները հուշագրություններում և վկայություններում: Անդրադառնալով մեր հանդիպած որոշ օրինակների՝ վերաբերմունքի դրսևորման հիմնական ձևերն ընդհանրացնելու համար կարելի է փաստել, որ արաբ բեդվինները հայ տարագիրներին օգնել են տարբեր ձևերով. սնունդ, հագուստ և աշխատանք են տվել (տղաները հիմնականում որպես հովիվ են ծառայել, կանայք՝ սպասուհի, երբեմն ամուսնացել են բեդվինների հետ): Արաբները հաճախ օգնություն են ցուցաբերել հայ տարագիրներին՝ իրենց իսկ շահերից ելնելով. որդեգրել կամ իրենց վրանում ապաստան են տվել հայ երեխաներին ու կանանց աշխատող նոր ձեռք ավելացնելու և/կամ հետագայում նրանց վաճառելու նպատակով:

Կեսարացի Միսակ Մարտիրոսյանին ութ տարեկանում փրկել են արաբները, դրանից հետո ապրել է բեդվինների վրանի տակ՝ Հաթալա կոչվող անապատային գյուղում⁵⁵: Հալեպի հարավում բնակված Հադիդի աշիրաթի շեյխ Նաուաֆ Աս Սալի-

52 «Տեր Զօրի ջարդարարները. Տեր Զօրի Պելետիե ռեիսի Հաճը Ֆազլի յայտարարությունները», *Արևելեան Մամուլ*, 5 մայիսի 1920:

53 «Տեր Զօրի ջարդարարները». *Արևելեան Մամուլ*, 6 մայիսի 1920:

54 «Նամակ Միջագետքին», *Արձագանք Փարիզի* (Փարիզ), 10 հունիսի 1916:

55 Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 214:

հը հայ տարագիրների համար գումար է վճարում՝ ազատելով Դեր Ջորի՝ «մահվան ճանապարհից»⁵⁶:

Հետաքրքրական է նաև հաճընցի Արամ Քերիկյանի դեպքը: Նրան փրկել են բեդվիհները՝ վերանվանելով Սալման ալ Դրբո. հետագայում դարձել է Համրայի շրջանում գտնվող Ալ Դրբո ցեղի աշիրաթապետ⁵⁷:

Ալ Ջաբուր⁵⁸ ցեղախմբից շատերն են հետևել իրենց առաջնորդի հրամաններին: Արուշ Մութաֆյանին, որին տվել էին Խալաֆ անունը, Ջաբուր ցեղի արաբ մի կին է որդեգրել: Հետագայում, երբ հայտնվել է իրական մայրը, մեծ դժվարությամբ է թողել արաբ մորը: Նա պատմում է, որ պատերազմի ավարտից հետո անգլիացիները սկսում են հայերին վերցնել արաբների մոտից և նրան հանձնում են իր մորը: Հակառակ հայ մոր լավ վերաբերմունքին՝ փախչելու փորձ է անում՝ անապատներում բնակվելու: «Վրանարևակի ազատ կեանքին վարժուած՝ տան մեջ չէի ուզեր բնակուիլ և... մեր ցեղախումբէն արաբներու հետ հասայ արաբ մօրս քով... բայց կրկին պահանջ եղաւ ինձ յանձնելու»⁵⁹: Ալ Ջաբուր ցեղում տեղի ունեցած դեպքերի անանուն մի ակնաստես⁶⁰ վկայություններում գրում է. «Ջաբուր ցեղի մարդիկ բարեհամբույր էին, պայքարում էին հայերին սպանել ցանկացողների դեմ, օգնում փախուստի դիմել, Խաբուր գետն անցնել»⁶¹: Մարդիկն Մանուշը փախուստի է դիմում մորն ու եղբորը սպանած ու իր հետ բռնի ամուսնացած արաբի մոտից: Նրան ապաստան է տալիս Ջաբուր ցեղախմբից Խալեֆ Աբդալլահը, որ բարյացակամ է եղել Մանուշի նկատմամբ⁶²:

Ցեղասպանությունը վերապրած Հովհաննես Գրիգորյանը պատմում է, որ Ռ-աս ուլ Այնից Դեր Ջոր գաղթի ճանապարհին արաբ շելխն իրենց հյուրասիրելուց հետո առաջարկել է. «Ես ունեմ 25 կին և մեկ ալ հայ կին առած եմ, բայց ես հայ կնոջմեն շատ շնորհակալ եմ: Կուգեմ, որ մեկ հայ կին ևս առնեմ, որ կինս մինակ չնեղվի: Տեսեք, իր տղան ալ հոս է... ուզեմ, բռնությամբ կարող եմ առնել, բայց բռնությունը լավ բան չէ, բռնի սեր չըլլար, ես կյանքիս մինչև վերջն իրեն հետ պիտի ապրիմ»⁶³:

56 Նորա Արիսյան, *Հայերի սարսափները սիրիական մոքում. սիրիացի մտավորականների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում* (Դամասկոս, Ալ Ֆուրատ, 2002), 160-161 (արաբերեն):

57 Գեորգ Աբելեան, *Ցկեանս նահատակութիւն* (Այնճար, Համազգային. Վահէ Սէթեան, 2005), 11-37:

58 Ջաբուր ցեղախումբը տեղակայված է եղել Եփրատի Ջազիրա շրջանում: Այն իր մեջ է միավորել բազմաթիվ ենթացեղեր, որոնք գրեթե անկախ են եղել: Դրանցից են՝ Ալբու Թ-սամա, Ադ Դ-ախամեշ, Ալբու Սալեմ, Ալբու Նաջադ, Ալ Քուդա: Ցեղախմբի բնակավայրը Ֆեթղամն է եղել:

59 Ադետէն վերապրողներ, *Տէր-Ջօր*, 108-109:

60 «Քրիստոնյաների աղետների վերջնական նպատակները 1914-1919. ակնաստեսի վկայություններ» գրքի հեղինակը ծնունդով Մարդինից է, կաթոլիկ հայ: Անցնելով տարագրության ճանապարհը՝ 1914-1919 թթ. հուշերը մանրամասն գրի է առել. գիրքը տպագրվել է, ամենայն հավանականությամբ, մինչև 1925 թ.:

61 *Քրիստոնյաների աղետների վերջնական նպատակները 1914-1919. ակնաստեսի վկայություններ*, 365:

62 *Հայեպի փրկության տուն: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 1 464 վկայություն*, կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Էդիտա Գոգյան (Երևան, ՀՅԹԻ, 2021), 758:

63 Հարություն Գրիգորյան, *Իմ կենսագրությունը*, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆհ. 8, թպ. 31, 108:

Այնթափցի Էլիզին (արաբական անունը՝ Խաալա) Բակկարա ցեղախմբից երիտասարդ բեղվին է փրկել, երբ նա փորձել է նետվել Խաբուր գետը, քանի որ «փրկություն համար մահին զատ ուրիշ միջոց չէր մնացած»: Երիտասարդի ընտանիքում նրան լավ են վերաբերվել, և երբ չափահաս է դարձել, ամուսնացրել են իրեն փրկող բեղվինի հետ⁶⁴:

Բակկարա ցեղախմբի՝ հայ կանաց ու աղջիկներին ապաստան տալու փաստն է տասնամյակներ անց արձանագրել իրենց ցեղապետ Աբդուլբերիմ Իսա Սուլեյմանը՝ նշելով. «Տարագրության օրերուն Բակկարա ցեղը շատ մը հայեր փրկեց, շատեր որդեգրվեցան: Հետագային՝ ամուսնացած շատ աղջիկներ հետ վերադարձվեցին հայերի»⁶⁵:

Նասիպ Աբրահամ Չալյանը ցեղասպանության տարիներին Մոսուլի և Բաղդադի շրջանների վրանաբնակ արաբների մոտ շուրջ երեք տարի ուղտերի հովիվ է եղել: Զինադադարից հետո, գիտակցելով իր հայկական ինքնության փաստը, փախչում և ապաստան է գտնում Բաղդադում՝ անապատներում զբաղվելով հայ երեխաների փրկության գործով⁶⁶:

Տիրուհի Ավետյանը, որ Շատադիեի կոտորածներից կարողանում է փրկվել միայն այն բանի հետևանքով, որ մահացածների թմբի մեջ է հայտնվում, արաբ բեղվինների մոտ է ապաստանում, որտեղ դեմքին դաջվածք են անում: Որոշ ժամանակ անց նրան վաճառում են Շամմարների Իբրն ցեղախմբին: Արաբ հայրը նրան լավ վերաբերմունքի է արժանացնում՝ ի տարբերություն մայրացուի, որը նրան դաժանորեն ծեծում է այն հայտարարության համար, թե ինքը քրիստոնյա գյավուր է և եթե տասը օճառով էլ լվացվի, էլի քրիստոնյա է մնալու⁶⁷:

Ցեղասպանությունը վերապրած ու Անագե ցեղախմբի արաբների մոտ ապաստանած Գևորգ Սարաֆյանը հուշերում դրական է խոսում նրանց մասին. «Անցան տարիներ ու մենք փրկվեցինք մեր հարևանների օգնությամբ՝ ապրելով նրանց հետ... Թուրքական կառավարության կողմից հետապնդվող քրիստոնյա հայերի ու մեզ հովանավորող մուսուլման արաբների մեջ կար փոխադարձ համակրանք: Հարկ եղած դեպքում ներկայանում էինք նրանց անուններով ու ապրում ինչպես եղբայրներ»⁶⁸:

Վերապրած Հովհաննես Զարիկյանը մի քանի ընտանիքների հետ Սալամիեի արաբների մոտ հաստատվելու կապակցությամբ գրում է. «Անոնք մեզ ընդունեցան արտակարգ սիրով... առատ կերակուր հրամցուցին... ամէն կերպ ջանացին օգնել և տեղափոխել»⁶⁹: Սալամիեի արաբների վերաբերմունքին են անդրադառնում

64 Ադէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 196-197:

65 Վերծինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, Գիտություն, 2011), 562:

66 Գրիգոր Թաթուլեան, *Անթեղուած գաղտնիքներ* (Պէյրուօ, Ատլաս, 1967), 369:

67 Քնար Մանճիկեան, *Դէմքեր, դէպքեր, դէպի արևատներ* (Լոս Անճելըս, H. and K. Manjikian, 2006), 148:

68 Գևորգ Սարաֆյան, *Եփրատից Ռիո Դե Լա Պլատա* (Երևան, Գիտություն, 2002), 17:

69 Ռոպէր Ճեպեճեան, «Սելիմիէին», *Զարթօնք* (Պէյրուօ), 5 հունիսի 1987:

Տեր Ներսես քահանա Թավուզյանն ու Գրիգոր Պողարյանն իրենց օրագիր-հուշագրություններում⁷⁰: «Սելիմիեի մեծանուն Տերերը/իշխանները հայասեր էին, ի մասնատրի Էմիր Թամիր եւ Էմիր Միրզա երկու եղբայրներ»⁷¹: Քաղաքը կարծես «հայաքաղաք» էր դարձել⁷²: Իհարկե, Սալամիեի արաբների վերաբերմունքը նույնպես կրոնական և քաղաքական հիմնավորումներ ունի, բայց նաև փաստ է, որ հայերը Սալամիեում վերականգնել են տեղի շուկան, ակտիվացրել շինարարական աշխատանքները, արհեստագործության տարբեր ճյուղեր ներմուծել⁷³: Սա դեռ չի նշանակում, որ հայերն այստեղ հուսադրող պայմաններում են եղել. այն պարզապես գոյատևման համառ ջանքերի շնորհիվ հուսադրող միջավայր էր դարձել:

Նույն տպավորությունը կարելի է ստանալ նաև Ռաքքայի որոշ շրջանների վերաբերյալ, երբ տեղի արաբներն ու հայ տարագիրները համագործակցել են. արաբ ավագանին, շեյխերը մեծ ազդեցություն են ունեցել ժողովրդի և կառավարության վրա, լավ են վերաբերվել տարագիրներին: «Տէր Զօր և Արաբական անապատները տարագրուած հայութենէն զանգուածօրէն վերապրողները Բագգայի Հայ գաղթականները եղան: Յայդմ որքան մարդասիրական տեսակէտը, նոյնքան եւ ատելի նիթական շահն էր որ կը խօսէր»⁷⁴:

Այս կապակցությամբ վերապրած Կարապետ Գաբիկյանը նշում է, որ եղել են նաև ծայրահեղ կարոտյալներ՝ 400-500 հոգի, որոնց որպես նպաստ մեկական հաց են բաժանել քաղաքապետարանի փոխ դիմաց և քաղաքապետարանի աշխատողներն ու ժանդարմները շատ անգամներ չարաշահել են իրենց պաշտոնը կամ նվաստացրել ստացողներին, որոնք հիմնականում կանայք են եղել⁷⁵:

Ռաքքայի շրջակայքի շեյխ Մեհմեդ էլ Ֆարահը Եփրատի աջ ափին բնակվող նստակյաց արաբների շեյխերից է եղել, որ «երբեք ձեռն մխած չէ հայու կեանքի, ինչքի, պատիւի»⁷⁶: Նրա ցեղում հայուհիներ չեն եղել, չի անարգել հայերի պատիվը, 8-10 զեյթունցի պատանիների է որդեգրել, նրանց չի պարտադրել իսլամ ընդունել ու իսլամական անուններ վերցնել⁷⁷:

Շեյխ Համուդ Օքլայը⁷⁸ հարգանքով է վերաբերվել իր ցեղախմբում ապաստան տված Ստեփան Միսքճյանին, մշտապես հայկական անունով դիմել⁷⁹: Ստեփանը

70 Վահե Թաշճեան, *Օրագիր եղեռնի ու պայքարի*, Գրիգոր Պողարեան, *Տեղասպան թուրքը*, հ. 1 և 2 (Պէյրուֆ, Շիրակ, 1973):

71 Թաշճեան, *Օրագիր եղեռնի ու պայքարի*, 114:

72 Նույն տեղում, 125:

73 Նույն տեղում, 121-136:

74 Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 431:

75 Նույն տեղում, 440:

76 Նույն տեղում, 535:

77 Նույն տեղում, 533-535:

78 Օքլա ցեղախումբը Շամմար ցեղախմբի Ալ Ջաֆար ենթացեղերից է, ինչպես նաև Օբեյդը:

79 Ստեփան Միսքճեան, *Եւ Տէր Զօրի դժոխքէն փախած եմ*, Հ. Բ (Փարիզ, 1966), 34:

պատմում է, որ այդ ցեղախմբում իր նման ևս չորս հայեր են եղել⁸⁰: Նա մեծ վստահություն է ձեռք բերում ցեղապետի մոտ ու երբ Անագեները հարձակվում են իրենց ցեղախմբի վրա և ոչխարներ գողանում, ինքը նույնպես մասնակցում է գողոնը հետ բերելու հարձակմանը⁸¹: Ընդ որում, Ստեփանին մինչ այդ Մարաթի շրջակայքում ապաստան էր տվել մի բեղվին ընտանիք, երբ նա փախուստի էր դիմել ընդհանուր քարավանից, անգամ արաբական ձևով նրան սափրում են, որ թուրք ժանդարմները նրան չճանաչեն⁸²: Մի ուրիշ անգամ, Ռաքքայի մոտակայքում Ստեփանին և փախուստի դիմած տարագիրներին արաբներն իրենց վրաններում տեղ ու ուտելիք են տվել⁸³:

Ռասա ուլ-Այնից Հաբ Ալին վկայում է, որ ինքը մի քանի հայ գաղթականների թաքցրել է փոսի մեջ՝ փրկելով թուրքերի հետապնդումներից: Նա թվարկել է նաև մի քանի ցեղախմբերի, ովքեր իրենց ընտանիքներում ապաստան են տվել հայերին. Շամմար, Բակկարա, Օբայդ, Աջուբեն, Հարբ, Ալ Մուհամմադ, Ալ Հասան, Ալ Ուդուան, Ջաբրան, Ջուբեյդ⁸⁴:

Արաբական ցեղախմբերում ընդունված է եղել հանգուցյալների հոգու համար չքավորներին ուտելիք բաժանել, ինչը հաճախ արգելել են թուրքերը⁸⁵: Վերապրած Մարիամ Գաբիկյանը փաստում է, որ արաբներին, թեև արգելքներին, Դեր Ջորում հաջողվում էր դա անել. «... հաց կամ կերակուր կը բերէին եւ կը բաժանէին իրենց մեռելներուն հոգոյն համար»⁸⁶: Արաբ կանայք ձմերուկը, սեխը, հացը հաճախ փոխանակել են գաղթականների շորերի ու կոշիկների հետ⁸⁷: Այնթափցի Երվանդ Տերենցի հիշողություններում տպավորվել է Բաբ, Մամբուջ, Բերեջիք գաղթի ճանապարհը, Դեր Ջորի սարսափները, ծնողների կորուստը, ինչպես նաև բեղվիները, ովքեր սեխ ու ձմերուկ էին բերում և զարդեղենի հետ փոխանակումներ անում⁸⁸: Սեբաստացի Սաթենիկ Դոդրամջյանը պատմում է, որ արաբ բարեսիրտ շեյխերը գումար էին բերում, ուտելիք ուղարկում⁸⁹: Էվերեկցի Խոբեն Գըլճյանի և նրա համաքաղաքացիների քարավանի անդամներին թուրքական հետապնդումներից ազատել է տեղի մի արաբ շեյխ, որը տեսնելով նրանց ծանր վիճակը, հրամայել է ուտելիք տրամադրել: Իր ձեռագիր հուշերում Գըլճյանը գրում է. «Շեյխը՝ այդ անապատի ցեղախումբին թագաւորն էր, ունէր զինուած իր մարդիկը, ... անապատի այդ անուս տգէտ մարդը մարդկայնօրէն խղճաց այդ իրենց անծանօթ տառապեալ

80 Նույն տեղում, 38:

81 Նույն տեղում, 65-66:

82 Ստեփան Միսրճեան, *Ես Տէր Զօրի դժոխքէն փախած եմ* (Փարիզ, 1965), 11:

83 Նույն տեղում, 105-106:

84 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 517:

85 Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 46:

86 Նույն տեղում, 192:

87 Յարութիւն Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը. Յեղասպանութեան ականատես զէթունցի պատանիի մը յուշերը* (Պէլլոյթ, Զարթօսք, 2018), 54, 57:

88 Երուանդ Տէրենց, *Ես տեսայ Տէր-Զօրի դժոխքը* (Պէլլոյթ, Սեան, 1966), 17:

89 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 336:

մարդոց վիճակը, իսկ թուրքը այս անապատները բերելով պիտի ջարդեր: Ես ամօթով դիտեցի Շելյխին մարդկային ազնի ծառայութեանը»⁹⁰:

Արաբ բեդվիհները, տեղյակ լինելով տեղանքին ու հայ տարագիրների գտնվելու վայրերին, օգնել են գաղթականներին փախուստի դիմել քարավաններից, խորհուրդ տվել, թե որ ուղղությամբ գնան փրկվելու համար, իսկ հետագայում օգնել են հարազատներին գտնել ազգակիցներին, հուշել՝ որ աշիրաթում կարող են հարազատներ կամ առհասարակ հայեր լինել:

Հայ տարագիրները ոստիկան հսկիչներից գաղտնի դուրս են եկել գաղթակայանից, տարբեր միջոցներով ուտելիք հայթայթել ու կրկին հավաքակայան մտել: Այս պարագայում նույնպես արաբներն օգնել են հայերին. «Ապերախտություն կլինի չհիշատակել արաբների ազնվությունն այս հարցում, չնայած կախաղանի սպառնալիքով արգելված էր գաղթականների հետ շփումը, բայց մեզ հետ առևտուր անող ոչ մի արաբի կողմից մեզ մատնելու փորձ կամ դեպք տեղի չունեցավ, իմանալով հանդերձ, որ նրանք նույնպես մեզ հետ հավասարաչափ վտանգում են իրենց կյանքը»⁹¹: Թեև պետք է փաստել, որ արաբներն ու հայերը գիտակցել են, որ «ասանկ ժամանակ մը հայու մը կեանքը ազատել մեծ բան էր»⁹²:

Տեղասպանությունը վերապրածներից շատերն իրենց հուշերում գնահատել են արաբների ցուցաբերած օգնությունը: Դեր Զորում, Ռաքքայում քրոջ հետ դեգերող Հովակիմ Դիշդիշյանը երախտագիտությամբ է հիշում արաբ մի կնոջ, որ երկար ժամանակ հաց է տվել նրանց անվարձահատույց. «Աքսորի ամբողջ ճանապարհին, առաջին անգամ կուշտ փորով հաց էինք ուտում և.... շարունակ օրինելով այդ անձանոթ կնոջը, նրա երեխաներին, ցեղին, որ մեզ նման ընչազուրկների օգնության ձեռք էին մեկնում»⁹³:

Դեր Զորում հայտնված Մկրտիչ Կարապետյանը պատմում է, որ արաբ շելյա Աբդուլ Խազըր Գելյանի իրենց ընտանիքի անդամներին տարել է իր վրանը, հայտարարել, որ նրանք իր հովանավորյալներն են, մորն էլ առաջարկել իր արհեստով՝ դերձակությամբ զբաղվել Դեր Զորի շրջակայքում ու օրվա ապրուստը հոգավ⁹⁴:

Գաղթի ճանապարհի բարդությունների միջով անցած չորս հայ որբեր՝ Գրիգոր Տետեյանը, Հարություն Գույումճյանը, Զավեն Սերայտարյանը և Գևորգ Թուֆենկճյանը, հանդիպում են անապատներում: Նրանք գրի են առել իրենց նմանատիպ պատմությունները. ապաստան են գտել արաբ բեդվիհների ընտանիքներում, ուղտարածությամբ զբաղվել: Հարություն Գույումճյանը պատմում է. «Արաբին կինը, որ նոր մայրս եղաւ, այնքան բարի կին էր, որ երբ տեսնէր իմ լացս, ինքն ալ մօտս կը նստէր

90 Խորեն Գրլճեան, *Վերապրող որբի մը յուշեր*, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բաժին 8, ֆի. 44, թպ. 42, 12:

91 Հովակիմ Դիշդիշյան, *Դեր-Զորի անապատներում* (Երևան, Գիտություն, 2006), 72:

92 Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 464:

93 Դիշդիշյան, *Դեր-Զորի անապատներում*, 40:

94 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 295:

ու կու լար»⁹⁵: Արաբ հայրն էլ մի ամբողջ օր ուղտի վրա նրան ման է տվել, որ այլևս չվախենա և հավանաբար վարժվի իր հովվի աշխատանքին: Արաբ ընտանիքի հովիվը՝ Սալեհը, ամեն օր իրեն հիշեցրել է. «Տղաս, դուն հայ ես, անունդ Արթին, չմոռնաս»⁹⁶:

Գևորգ Թուֆենկյանը 1916 թ. մոր մահանալուց հետո սկսել է հաց մուրալ Մեսքենի շրջանի բեդվիհների մոտ: Խալիլ Մուհամմադ անունով մի արաբ նրան իր համաձայնությամբ որպես հովիվ տարել է իր տուն, որտեղ ծառայել է 12 տարի: 1917 թ., երբ տեղափոխվել են Խսան Համրա, անապատներում ծանոթացել է հայ ընկերների հետ⁹⁷:

Գրիգոր Տետյանին իր հայրենակից կանանցից մեկը հանձնում է մի արաբ բեդվիհի՝ ասելով. «Եավրուս, քեզի արաբի մը պիտի տամ, մեզ պիտի մորթեն, գոնե դուն գնա՛ եւ ազատու՛ե»⁹⁸: Բեդվիհ արաբը նրան Ահմեդ է կոչել: Հուշագրության վերջում նա նույնպես գնահատում է արաբների դերը. «Մի մոռնաք նաեւ, որ մեզ փրկեցին ու մեծցուցին արաբները: Լալին լաւով հատուցելը մեր պարտքն է: Սիրեցէք այս ժողովուրդը, որ մեզ հազարներով փրկեց ու տեղ տուաւ այս արեւին տակ: Չեղաւ թուրքին պէս, որ մեզ ջարդեց ու դարձուց անհայրենիք»⁹⁹:

Ընկերներից Զավեն Սերայտարյանը արաբ բեդվիհների մասին գրում է. «Մենք չենք մոռնար անոնց ըրածը: Անօթի էինք՝ հաց տուին, ծարաւ էինք՝ ջուր տուին, մերկ էինք՝ հագուստ տուին ու մենք մահէն ազատեցանք»¹⁰⁰:

Հարություն Գալայճյանը պատմում է, որ զեյթունցիների իրենց քարավանը Դեր Զորից անցել է Աբու Քեմալ: Տեղի շէյխերից մեկն իր հպատակներին առաջարկել է քարավանի հայերի հետ հանգիստ խոսել և հայտարարել, որ իրենք տարագիրների պաշտպանությունն են ստանձնում և որևէ մեկին վնաս չեն հասցնի կամ կառավարության հրամանով չեն հանձնի: Բեդվիհները հայերի համար հյուղակներ են կառուցել: Շէյխը բնակիչներին պատվիրել է ձմեռվա համար նրանց կաթ-մածուն, ձմեռվա պաշար տրամադրել¹⁰¹:

Ման օրինակները բազմաթիվ են. հողվածում փորձել ենք ամբողջացնել այդօրինակ դեպքերը: Իհարկէ, վերապրողների հիշողություններում նկատելի է փրկարար, ասպնջական և ազատարար արաբի կերպարի վերհանումը, որը մի փոքր, մեր կարծիքով, ուռճացված է, և այդ ազդեցությամբ գրում են հիմնականում հետագայում որոշակի ժամանակահատված կամ իրենց ողջ կյանքն արաբական երկրներում հաստատված տարագիրները: Վախէ Թաշճյանն այս կապակցությամբ նշում է.

95 Թորոս Թորանեան, *Փայտէ դգային պատմութիւնը* (Պէյրոս, Technopresse moderne, 1984), 24:

96 Նույն տեղում, 27:

97 Նույն տեղում, 69:

98 Նույն տեղում, 90:

99 Նույն տեղում, 96:

100 Նույն տեղում, 7:

101 Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 27-28:

«Այն իր խորքին մեջ հետագայ կառուցում մըն է, ու յայտնապես կը կրէ արաբական երկրիրներու մեջ հայ արաբ շարունակուող գոյակցության ազդեցութիւնը»¹⁰²:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հայ գաղթականների հաստատումը անապատաբնակ արաբների մոտ երկուստեք շահավետ է եղել, քանի որ հայերը տնտեսական վիճակի բարելավմանն են նպաստել, որոշ հարցերում դաշնակից եղել այլ ցեղախմբերի դեմ պայքարում: Այսինքն՝ արաբները, իրենց հոդերի վրա հայերին բնակեցնելով, հակված են եղել բնակչության թիվն ավելացնել, ի դեմս հայերի հուսալի հենարան ունենալ և, ինչու չէ, նաև իրենց հայրենակիցներին երկրագործություն սովորեցնել: Նրանք հաճախ, մրցակիցներից բացի, տարագիրների մեջ տեսել են այն ներուժը, որն իրենց շրջանում կնպաստեր նորամուծությունների տարածմանը, անապատի արաբներին նստակյաց կյանքին կվարժեցնել:

Արաբական ցեղախմբերում հայերին ցուցաբերված օգնության մասին խոսելիս հարկ է նշել, որ, դրան զուգահեռ, հանդիպում ենք բազմաթիվ վկայությունների, որ հակառակն են հաստատում. արաբները հարձակվել են տարագիրների քարավանների վրա, կողոպտել նրանց, առևանգել կանանց, եղել են նաև սպանությունների դեպքեր:

Վերապրած Հովհաննես Սարաֆյանը հուշերում գրում է. «Արաբներն ալ կը կողոպտէին մեզ... եւ այս տառապանքներուն ենթարկուողները միայն մենք չէինք, այլ մեր նախորդ եւ յաջորդ կարաւաններն ալ միեւնոյն վիճակին ենթարկուած էին»¹⁰³:

Գաթմայի¹⁰⁴ մոտակա գյուղերի արաբները, սողոսկելով մոտենում էին դիակներին, նրանց ցեխոտ հագուստը կողոպտելու համար պրպտում էին գրպանները, հանում էին ոսկի ատամները, կտրում էին ականջները՝ ոսկի օղերին տիրանալու համար: Նրանց շրջանում տարածված էր հետևյալ արտահայտությունը. «Հայ գաղթականի թողօնը (հոգին) Ալլահին, ու գօղոնը՝ Ֆելլահին»¹⁰⁵:

Դեր Զորի հասած Հակոբ Միմոնյանը պատմում է, որ Դեր Զորի անապատով «ժողովուրդը կը քալէ անընդհատ... յանկարծ արաբները կը յարձակին, կը կողոպտեն, կը մերկացնեն, երեխաները կը յափշտակեն»¹⁰⁶: Մեկ այլ դրվագ, երբ Մեսքենտի մոտակայքում Անագե ցեղի մարդիկ փորձել են կողոպտել տարագիրների քարավանները, ինչը թուրք ոստիկանները կանխել են¹⁰⁷: Իհարկե, սա չի կարելի դիտարկել հայ տարագիրներին պաշտպանելու քայլ. ամենայն հավանականությամբ արաբ բեդվինները չեն համաձայնեցրել իրենց քայլերը թուրքերի հետ կամ թուրքերն այլ ծրագրեր են ունեցել քարավանի հետ կապված:

102 Թաշճեան, *Օրագիր եղեռնի*, 119:

103 Նույն տեղում, 114:

104 Գաթման թուրքական զինվորականության իշխանության կողմից նշանակված էր հայ գաղթականների «հանգստավայր»՝ գաղտնի խորհրդով. այն է «իր յետին ծայր հանգիստի անյարմարության միակ առաւելութեամբ»: Տե՛ս Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր. Ղաթմա», *Արևելեան մամուլ*, 21 հոկտեմբերի 1921:

105 Ասատուր, «Տէյր-էլ-Զօր. Ղաթմա», *Արևելեան մամուլ*, 21 հոկտեմբերի 1921:

106 1915. *Աղէտ եւ վերածնունդ* (Փարիզ, Արաբս, 1952), 256:

107 Կարապետ Տօնիկեան, *Կեսնքիս Յուշերը 1900 -1972* (Գլէյրոթ, Կ. Տօնիկեան և որդիք, 2004), 41:

Դեր Չորի ջարդերին տեղի արարների մասնակցության հարցում նույնպես հանդիպում ենք հակոտնյա փաստերի. կան վկայություններ, որ տեղի արարները մերժել են թուրքերի առաջարկը՝ հիմնավորելով. «Մեր խիղճը չենք կրնար բեռնաւորել անմեղներու արինով»¹⁰⁸: Սակայն դրան հակադարձող վկայություններ էլ կան. Չեքի բեյի 300 հոգանոց չեչենական հեծյալ և լավ զինված խումբը, որպես օժանդակ ուժ ունենալով շրջակայքի արարներին, Դեր Չորում հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին ավելի քան 100 000 հայերի կողոպտելուց հետո համատարած սպանել են¹⁰⁹:

Արամ Անտոնյանի վկայությունները փաստում են, որ «Չորի բնիկ տարրը, սեփականություն միջոցին առ հասարակ ցնծութեան մէջ էր»¹¹⁰: Անդրադառնալով Բակկարա, Ջաբուրի, Շարաբի, Թ-այ և Շամմար աշիրաթներին՝ գրում է. «Բոլորն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան, մասնակցեցան ջարդերուն եւ կողոպուտին: Չեքի պէլ ամէնուն հետ ալ բանակցած էր նախապէս, եւ անոնց նոյն իսկ լաւագոյն տարրերը յաջողած էր անբարոյականացնել, կատարուելիք կողոպուտին հրապուրիչ հեռանկարը խաղցնելով անոնց սովորական ընչաքաղց արարներուն առջեւ»¹¹¹:

Վերապրած Խոսրով Շիրիկյանը պատմում է, որ օգոստոսի 1-ին Ինթիլիից իրենց մոտ՝ Շադադիե են հասնել Ուրֆա, Մերդին և Ռ-աս ուլ Այն ճանապարհով եկող 1300 տարագիրների խումբ, որը կոչվել է «մերկերի խումբ»: Վերջիններս Հասիջեից երեք ժամ հեռավորության վրա գտնվող տեղացի արաբ բնակչության կողմից կողոպտվել էին ց'շապիկ¹¹²:

Հայ տարագիրների նկատմամբ արարների բացասական վերաբերմունքի փաստերն ուսումնասիրելիս մի շարք մասնավոր դեպքերի հիման վրա կարող ենք հետևյալ դրույթն առանձնացնել: Անապատարնակները մի դեպքում հարձակվել և կողոպտել են հայ տարագիրներին, մեկ ուրիշ դեպքում իրենց բարյացակամ վերաբերմունքի շնորհիվ ազատել թուրքերի հետապնդումներից կամ վերահաս մահվանից: Յեղասպանությունը վերապրած, հետագայում բեղվին արաբ դարձած Շուքրին Ռ-աս ուլ Այնում ականատես է եղել, թե ինչպես են թուրքերի իրագործած համատարած ջարդից հետո բեղվիները հարձակվել քարավանի մահացած անդամների վրա, պատռել նրանց փորոտիքը՝ ոսկյա իրեր գտնելու ակնկալիքով: Ալի Աբդուլ Ռ-ահման անունով մի արաբ փրկել է տասնամյա երեխային ու որդեգրել¹¹³՝ առաջարկելով փոխել անունն ու կրոնը՝ այլընտրանք չթողնելով: Արաբ ծնողները նրան հարազատի նման են վերաբերվել, բայց նա 1933 թ. վերադառնում է հայությանն այն պարագայում, երբ արաբ կին ու երկու երեխա ուներ¹¹⁴:

Վերապրած Արամ Ավետյանը փախուստի փորձի ժամանակ Բակկարա ցե-

108 Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Չոր*, 28:

109 Յարութին Աթանասեան, «Տէր Չորի Ջարդարարները», *Շողովուրդ* (Կ.Պոլիս) 6/19 նոյեմբերի 1918:

110 Մինասեան, «Արամ Անտոնեանի անտիպ գրառումները», 693:

111 Նույն տեղում:

112 Ասատուր, «Տէր-էլ-Չոր. Ղաթմա», *Արեւելեան մամուլ*, 23 դեկտեմբերի 1921:

113 Լիպարիտ Ազատեան, *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի* (Լոս Անճելըս, 2002), հ. 3, 128:

114 Նույն տեղում, 132:

դախմբին պատկանող տիրոջ դաշույնի հարվածից փրկվում է Շամմար ցեղախմբից մի ձիավորի միջամտությամբ: Ավետյանը, 13 տարի ապրած լինելով Շամմար ցեղախմբում¹¹⁵, նրանց մասին գրում է. «Կ'ըսէին որ ոչ մէկ Հայո քիջ արինտտեցին»¹¹⁶:

Ուսու ուլ Այնից Աբդուլ Ղաֆուրը պատմել է, որ բազմաթիվ հայ աղջիկներ ամուսնացել են շեյխերի, գյուղապետերի հետ կամ աշխատել նրանց մոտ. նրանց թվում է եղել նաև իր հարազատներին կորցրած մայրը, ով ամուսնացել է Շամմար ցեղախմբի շեյխի հետ¹¹⁷:

Վերապրած Հակոբ Սերոբյանը պատմում է, որ Հաշիմի, Վիչիեմի, Անագե, Բակկարա մեծ և հարուստ ցեղերում ևս եղել են հայերին խղճնտանքով վերաբերողներ. «միսքին էրմէն»՝ խեղճ հայեր ասելով՝ օգտակար էին լինում: Դրան զուգահեռ՝ գրում է, որ եղել են նաև անգույթ գող-ավազակներ¹¹⁸:

Վերապրող Հարություն Գալայճյանն իր արաբ պաշտպանի հետ երկար ճանապարհ է անցել մինչև նրա բնակավայր հասնելը: Ճանապարհին ականատես է եղել հայերի նկատմամբ լավ տրամադրված շեյխի ընտանիքի, վրանաբնակների¹¹⁹, ինչպես նաև արաբ շեյխի, որ տղայի պաշտպանին խորհուրդ է տվել հրաժարվել անհավատի ու անկրոնի գավակին որդեգրելու մտքից¹²⁰:

Ականատեսները պատմում են, որ արաբ կանայք մոտենում էին քարավաններին ու հետաքրքրվում, թե կան երեխա կամ փոքր աղջիկ վաճառողներ¹²¹: Երբեմն արաբները, քրդերը, չերքեզները վրանների ծածկոցի ծայրը բարձրացնում էին ու հարցնում՝ հագուստ կամ որևէ այլ բան ունե՞ն վաճառելու, մինչդեռ իրականում զննում էին, թե հարս, աղջիկ, կին թաքցնո՞ւմ են վրանում, որ գիշերն առևանգեն¹²²:

115 Հայ որբերին պահելու և որպես աշխատուժ օգտագործելու բազմաթիվ օրինակներ կան Հայոց ցեղասպանությունից տարիներ անց Հայկաի Փրկության տանն ապաստանած վերապրածների վկայություններում: Ստորև բերված բոլոր օրինակները տե՛ս *Հայկաի փրկության տուն* աշխատության համապատասխան էջերում:

Շամմար ցեղախմբում Մալաթիայից Հարությունը 11 տարի ծայրահեղ աղքատության մեջ ապրել է ցեղախմբում, 514: Ուրֆայից Կիրակոսը հովվություն է արել, 515: Այնթափից Գրիգորը որպես նախարապան 11 տարի ծառայել է, 566: Պետրոսը գրեթե 10 տարի հովիվ է եղել, Ադանայից Կարապետը, Կոնիայից Վարդիվառ Ավագյանը, Ուրֆայից Արմենը նույնպես հովիվ են եղել, 651, 665, 735: Միսից Միհրանը որպես հովիվ ու ծառա է աշխատել, 670: Միսից Երվանդին Շամմար ցեղից մի արաբ պաշտպանել է արաբների ու քրդերի հարձակումից, ինչը նրա համար արժեցել է 12-13 տարվա ծանր աշխատանք, 671: Մսից Գառնիկը մի ցեղախմբից փախուստի է դիմել ու ապաստանել Շամմար ցեղի մոտ, 701: Այնթափից Հարությունը փախուստի է դիմել Շամմար ցեղից, 622:

Անագե ցեղախմբում են ապաստանել ու հովվություն արել Բուրսայից Մարգարը՝ 8 տարի, Թոմզարայից Հաջեմը՝ 5 տարի, Կոնիայից Հարությունը՝ 9 տարի, Կեսարիայից Բարսեղը՝ 11 տարի, 220, 213, 267, 554: Մարաշից Հարությունն Անեզե ցեղախմբում մի արաբի օգնական է եղել այլ ցեղերի դեմ մղվող պայքարում, 604: Կեսարիայից Արամը, Ջեյթունից Մանուկը որոշ ժամանակ հովիվ աշխատելուց հետո փախուստի են դիմել Անագե ցեղից, 78, 132:

116 Մանճիկեան, *Դէմքեր, դէպքեր*, 140:

117 Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 517:

118 Յակոբ Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս* (Պէյրոյթ, Բագլայեան, 2005), 115:

119 Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 57, 58, 61, 64:

120 Նույն տեղում, 30-31:

121 Մանուկ Ղազարյան, *Կենսագրություն. հիշողություններ անցյալից*, 19:

122 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 133, 137:

Վերապրած Վահրամ Տատրյանը, քաղաքում և անապատում բնակվող արաբների տարբերությունների առնչությամբ նշում է, որ բեդվին և ֆելլահ (գյուղացի) արաբը թշնամի է, քանի որ կողոպտում է հային, իսկ, օրինակ, դամասկոսցի արաբը հայի թշնամին է, քանի որ վերջինս քրիստոնյա է ու իրեն մրցակից առևտրական¹²³: Հուշերում հայ տարագիրների նկատմամբ ճերեշցի արաբների ունեցած սկզբնական վերաբերմունքի մասին գրում է. «Ամէն Հայու հետ, որ կը տեսնուիմք, կ'իմանաք նոյն գանգատը՝ տեղացի ժողովուրդին Հայոց հանդէպ ցոյց տուած թշնամական վերաբերմունքի մասին, վերաբերմունք մը, որ արդարանայի են ոչ մէկ հիմք ունի»¹²⁴: Արդեն 1916 թ. սեպտեմբերի համար հեղինակն արձանագրում է. «Նրանք, որ ամիս մը առաջ մեր գիւղէն մեր հեռացումը կը պահանջէին, մինչդեռ այժմ երբ կը զգան թէ վտանգը կը սպառնայ իրենց ինչքին ու կենսքին, կ'ընդունին թէ հայերն ալ կարևոր են՝ ընդհանուր ազգաբնակչութեան պաշտպանութեան տեսակէտէն»¹²⁵: Այնուհետև նշում է՝ ճերեշը, որ «պատիկ գիտող մըն էր ցածր ու փլուած տներով», հայ տարագիրների գալուց հետո վերածվում է վաճառաշահ գյուղաքաղաքի. հայերն այստեղ կառուցում են ջրաղացներ, ստեղծում բանջարանոցներ, բացում տասնյակ խանութներ ու արհեստանոցներ: Հեռավոր գյուղերից այստեղ էին գալիս հարյուրավոր գյուղացիներ ու բեդվիններ հայերի ստեղծած բարիքներից ու բերած նորամուծություններից օգտվելու համար¹²⁶:

Արաբների նման վերաբերմունքը կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ երիտթուրքական իշխանությունները փորձել են արաբ բնակչության որոշակի հատվածի շրջանում հակահայկական տրամադրություններ առաջացնել՝ շահարկելով կրոնական զգացմունքները, իսկ այս պարագայում վկայակոչելով նաև աշխարհամարտի սկզբին հայտարարված ջիհադը, ինչը որոշակի ազդեցություն էր ունեցել մուսուլման արաբների մի հատվածի վրա¹²⁷:

Հարկ է նշել, որ հայ-արաբական փոխհարաբերություններն այդ տարիներին հարթ չեն եղել. երկու ժողովուրդների միջև փոխադարձ անվստահությունն օբյեկտիվ պատճառներ է ունեցել: Երիտթուրքերի իրագործած ցեղասպանությունից հետո հայերն անապատաբնակ մուսուլման արաբների՝ իրենց համար անձանոթ միջավայրում զգուշավորություն էին ցուցաբերում:

Արաբների տեսանկյունից հիմնավոր է թվում այն մտահոգությունը, որ աղքատության եզրին կանգնած հայերը տեղի արաբ աշխատավորների աշխատավարձը «անազնիվ» մրցակցության պայմաններում էլ ավելի էին նվազեցնում: Տարագիր

123 Վահրամ Տատրեան, *Դէպի անապատ (փրցուած էջեր օրագրէս)* (Նիւ Եորք, Կոչնակ, 1945), 163:

124 Նույն տեղում, 164:

125 Նույն տեղում, 224:

126 Նույն տեղում, 165:

127 Մանրամասների համար տե՛ս Նարինե Մարգարյան, «Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում իսլամի գործոնի հարցի շուրջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 2, no. 2 (2014), 55-66, Շուշան Իսաչատրյան, «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղեւիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 1 (2016), 121-139:

հայերը հիմնականում անցանկալի էին համարվում՝ «ծովը թափուելիք» ապրանք: Տեղական մամուլը երբեմն հայերին որակում էր «վնասակար մրցակիցներ» և «անհաւատարիմ հիւրեր»¹²⁸, «մէլուն էրմէն»՝ անիծյալ հայեր¹²⁹: Կար նաև այն կարծիքը, որ «Հայերը եկած եւ իրենց երկրին պէրէքէքը փախցուցած են»¹³⁰: Հայերը բարդացնում էին արաբների կյանքը. իրենց հմտությունների ու արհեստների շնորհիվ բազմաթիվ իրեր էին նորոգում, չէին թողնում, որ նորը առնեն: Արաբ առևտրականները դժվար էին համակերպվում այն փաստին, որ հայերը կարող էին հաջողությունների հասնել այդ բնագավառում՝ համարելով դա իրենց մենաշնորհը: Նրանք վարժվել էին տեղացիների արտադրությունը էժան գնելու և տարբեր խարդախություններով տասնապատիկ ավելին վաճառելու և առևտրականները հաճախ արհեստական լարվածություն էին ստեղծում բեդվին արաբների ու տարագիրների միջև՝ հետագա համագործակցությունը խաթարելու համար:

Ցեղապետերի և առհասարակ անապատաբնակ արաբների աջակցությունը հայ տարագիրներին պետք է դիտարկել երկու կողմից: Առաջինը, ինչպես նշվեց, անմիջական օգնությունն է՝ ցեղապետի հրամանով կամ սեփական նախաձեռնությամբ օգնել են հայերին, ապաստան ու սնունդ տվել, աշխատանք, որ հիմնականում իրենց շահերին են ծառայեցրել, դրան գուգահեռ՝ բռնությամբ կամ «ինքնակամ» կնության վերցրել: Երկրորդը միջնորդավորված տարբերակն է: Արաբ բեդվինները, քաջածանոթ լինելով տեղանքին և իմանալով հայ տարագիրների գտնվելու վայրերը, օգնում էին նրանց փախուստի դիմել քարավաններից, ցույց տալիս՝ որ ուղղությամբ գնան վտանգից ազատվելու համար. հետագայում նրանք զբաղվում են հայ տարագիրներին հայտնաբերելու ու հայկական միջավայր վերադարձնելու գործով: Նույնը կարելի է նշել բացասական վերաբերմունքի պարագայում՝ անմիջական կամ միջնորդավորված մասնակցել են հայերի սպանություններին, թալանին, առևանգումներին, կանանց ու աղջիկների հետ բռնի ամուսնություններին, շահագործմանը, վաճառքին ու վերավաճառքին:

Փաստորեն, հայ տարագիրները, մասնավորապես՝ կանայք, երեխաները, արաբական աշիրաթներում էին հայտնվում ճարահատյալ, թվում է, թե իրենց իսկ կամքով և քանի որ այլընտրանք չունեին, ժամանակի ընթացքում համակերպվում էին: Հատկանշական է, որ նրանց մեծ մասն «առանց բռնական միջոցներու»¹³¹ ինտեգրվում էր արաբական կենցաղին և արաբանում, ինչը դժվարացնում է հետագայում նրանց այդ միջավայրից դուրս բերելու գործընթացները¹³²:

Այսպիսով, ամփոփելով նշենք, որ հայ տարագիրների մի խումբ ուծացել է արա-

128 Միսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ*, Բ. հատոր (Պէլրոթ, Սեւան, 1981), 68:

129 Տատրեան, *Դէպի անապատ*, 166:

130 Նույն տեղում, 165:

131 Միւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց. Սուրիա*, 507:

132 Մանրամասն տե՛ս Vahe Tachjian, “Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide,” *Nations and Nationalism* 15, 1 (2009), 60-80: Նարինե Մարգարյան, Միջագետքի անապատի հայ որբախույզները (1918-1923 թթ.), *Հայագիտության հարցեր* 1(13), 2018, 39-57:

բական միջավայրում: Եղել են դեպքեր, երբ Սիրիայի կառավարությունը, հայկական, ֆրանսիական կողմերը պահանջել են հայերին հանձնել, սակայն հայերը չեն ուզել գնալ, անգամ փախչելու փորձեր են կատարել: Մնալով անապատներում՝ ոմանք կրոնափոխ են լինում, ժամանակի ընթացքում համակերպվում իրենց ներկային և, ապագայի անորոշությունից վախենալով, մնում՝ գնահատելով ունեցածը: Մանա հայ կանաչք բազմիցս ասել են. «Չենք կրնար ուրանալ, մենք հայուհիներս որ մեծա մասամբ վայելեցինք արաբներու վեհանձնութիւնը եւ բարիքները.... իբր գործունեայ տանտիկիններ արժանացանք իրենց գնահատականին»¹³³:

Բնականաբար, ցանկալի կլիներ, որ արաբները, փրկելով հայերին վերահաս մահվանից, որպես պարտադիր պայման, վերադարձնեին հայությանը կամ գոնե թե խոչընդոտներ չստեղծեին վերադարձի համար: Այսպիսով, հայության այդ շերտը կորցրել է ազգային ինքնությունը՝ դադարելով կապ ունենալ իր էթնիկ խմբի հետ, ինչը ցեղասպանության իրագործման բաղադրիչներից է:

Հայ աղջիկները, բեդվիհների հետ ամուսնանալով, ավելի հեշտ էին հարմարվում արաբական կենցաղին: Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանը հուշերում անդրադառնում է Անագե ցեղախմբի շելյա Ֆեհեդի հետ ունեցած հանդիպմանը, որի նպատակը եղել է հայ կանանց ու աղջիկներին վերադարձնելը: Հնգօրյա բանակցություններից հետո շելյը ներկայացրել է միայն հինգ կնոջ, ընդ որում՝ միայն նրանց, որոնց նկատմամբ բացարձակ վստահություն է ունեցել, որ կմերժեն հայրենակիցների առաջարկը: Հայկական կողմին աջակցող անգլիացի զինվորներն արաբների հետ հարաբերությունները չարելու համար չեն խուզարկել վրասները: Հեղինակը գրում է. «Կը տեսակցիմք անոնց հետ, բայց կ'ուրանան հայ ըլլալին.... պահ մը կը համոզուին, յետոյ կը դրժեն»¹³⁴:

Խարբերոցի Փայլածու Ֆաբրիկատորյանը, քրոջ ազատագրման բարդություններին անդրադառնալով, գրում է. «.... անօգուտ եղաւ, որովհետեւ արաբներու կողմը գացողներուն անկարելի կ'ըլլար ազատուիլ, եթէ տեղէ մը վախի կամ դրամի յոյսը չունենային, ամէն ձեռք ձգածին 10 տարեկանէն վեր կ'ամուսնացնէին, քանի մը օր գործածելէ յետոյ, իրենց սովորութեան համեմատ, ուրիշի մը կը ծախէին, անտղն ալ նորէն այնպէս ուրիշի մը կը ծախէր: Այսպէս կ'անցնէր հայ անմեղուկներուն կեանքը: Շատերու շրթները ասեղով կը ծեծէին կապոյտ շինելու, որ չ'ըլլայ, թէ իրենցմէ գատուի»¹³⁵: Մմանատիպ դեպքերը բազմաթիվ են: Այդ տարիներին տարբեր պատճառներով շատերը չեն վերադառնում բեդվիհների վրաններից, և նրանց հստակ թիվը հնարավոր չէ ճշտել: Չնայած Թ-աութելը վկայում էր, որ տարագիրները չէին կարող երկար մնալ Դ-եր Չոր քաղաքի իսլամ բնակիչների տներում թուրքական իշխանությունների խիստ հսկողության պատճառով, որի հետևանքով «կլինեում

133 Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 146:

134 Մուշեղ եպիսկ. Սերոբեան, *Դիտումներ եւ դատումներ (էջեր օրագրէս)* (Պէյրոս, Ազդակ, 1932), 115:

135 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թ-ուրքիայում. վերապրածների վկայություններ*, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 3, գլխ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 304:

մօտ 4 հազարը փախուստ տուա եւ ապաստանեցաւ պետեիներու աշիրէթներուն»¹³⁶, բայց ցեղասպանությունը վերապրած Փառանձեմ Պալյանը, որ աջակցել է Լևոն-Մեսրոպին Դեր Զորի անապատաբնակ վայրերում բեդվին-հայերին հայտնաբերելու, նրանց հուշերը գրի առնելու գործում, գրում է. «Միայն Տէր Զօր քաղաքին մէջ կան արաբներու հետ ամուսնացած մօտ հազար հայ կիներ»¹³⁷: Իսկ Դեր Զորի արաբ մի ոստիկան, որի մայրը հայ էր, հավաստիացրել է. «Մեր նման 750 ընտանիք հաշուած ենք»¹³⁸: Այդպէս հայերը իրենց «մասնակցությունն» են ունեցել անապատաբնակների ժողովրդագրական ինժեներիային:

Փաստորեն, մարդկային ռեսուրսների տեսանկյունից արաբները կրկնակի շահեկան վիճակում են եղել: Հայ կանայք ու աղջիկները հայտնվում էին արաբների, հաճախ նաև քրդերի տներում, հարեմներում: Տղա երեխաները նույնպես օգտագործվում էին աշխատուժի պակասը լրացնելու համար: Հայ երեխաների որդեգրումները, որպէս հոգեզավակ իրենց մոտ պահելը, ինչպէս նաև ստրկաբար աշխատացնելը սովորական էին, իսկ նրանց վաճառելը կամ փոխանակելը լրացուցիչ ֆինանսական աղբյուրներ էին ապահովում: 1921 թ. սկզբներին կազմված վիճակացույցի համաձայն՝ Դեր Զորի արաբական ցեղերի մէջ ապրած հայ որբերի ու աղջիկների մոտավոր թվերն են՝ Զիբար, Էլետար, Վրաքորա՝ 500, Ջարուր 600, Շամմար՝ 700, Անագե՝ 2 000, Ռաս ուլ Այն՝ 2 000, ընդհանուր՝ 5 800 որբեր ու աղջիկներ¹³⁹:

Ինչ վերաբերում է տնտեսական ոլորտին, ապա պետք է ընդծել, որ հայ տարագիրների դերակատարությունն արաբ հասարակության վրա նույնպէս դրական ազդեցություն է ունենում. հայ գաղթականների կյութական ողջ հարստությունը, որ կարողացել էին անցկացնել, կողոպուտից հետո հիմնականում Սիրիայում է մնում և շրջանառվում: Բացի դրանից՝ հայերը զարգացնում են արհեստագործությունը, ինչը բարելավում է արաբների կյանքի պայմանները, մեծացնում թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին ապրանքաշրջանառությունը:

Հայ տարագիրներն օրվա ապրուստի համար աստիճանաբար իրենց պահուստից հագուստ, թանկարժեք զգեստներ, կահկարասի, գարդեղեն, կարպետ, վերմակ, անկողին և այլ ապրանքներ էին վաճառում ցածր գներով: Դրանք գնում էին ոչ միայն աղքատները, այլև հարուստ վաճառականները, որոնք հետո վերավաճառում էին, անգամ Հալեպից էին հարուստ վաճառականներ գալիս այդ առիթից օգտվելու համար. «Հայ արտրեալ մարդը՝ երկրին անձանօթ, լեզուին անտեղեակ, ժանտարմայէն խուսափող ձերբակալուելուց վախցող, գաղտագողի իր ունեցածը զեղչեալ գիներով կը ծախէր»¹⁴⁰:

136 «Տէր-Զորի դէպքերը պատերազմի ժամանակ», 54:

137 Ադէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 29:

138 Նույն տեղում:

139 «Թուրքիոյ Հայոց վիճակացոյցը», *Ազգ* (Պոսթոն), 7 ապրիլի 1921: Թերթի խմբագրությունը նշում է, որ տեղեկագրերը կազմվել են վստահելի աղբյուրների հիմամբ՝ հավելելով, որ մոտ 20 000 պետք է ավելացնել՝ հաշվի առնելով իսլամացած և ծալոված հայերի թիվը, ինչպէս նաև նրանց, ովքեր շարունակում են ապաստանել լեռներում՝ վախենալով հավանական հալածանքներից:

140 Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս*, 114:

Գաղթականները՝ նաև որպես սպառող տարր, նպաստում էին տեղական գյուղատնտեսական մթերքի գնաճին. նախորդ տարիների համեմատությամբ մթերքն ավելի թանկ էր վաճառվում, ինչի հետևանքով արաբներն ավելի շահեկան վիճակում էին հայտնվում:

Արաբներն իրենց տները, փոքր-ինչ բարեկարգ տարածքներն ու վրանները բարձր վարձավճարով կամ ծառայության դիմաց տրամադրում են հայերին:

Ոսկու գինը նվազում է. հայերը ստիպված են լինում ցածր գնով վաճառել իրենց ոսկեղենը, իսկ արաբներն օգտվում են իրավիճակից. «Ուլունքն ու մարգարիտը չտարբերող, գոհարն ու խամքարը չգանազանող, աղամանդն ու ապակին... իրարմէ չկրցող տարորոշող արաբը նրբացաւ, ճաշակի տէր եղաւ, պերճանքի համը առաւ... Պերճանքի մէջ այնքան յառաջ գնացած էին, որ գանազանութիւն դնելն չէին գիտեր կանացի գգեստեղէններու եւ էրիկմարդու յատուկինին մէջ...»¹⁴¹:

Աստիճանաբար հայերը սկսում են կապ հաստատել արտասահմանում կամ համեմատաբար անվտանգ վայրերում ապրող նյութապես ավելի լավ վիճակում գտնվող իրենց ազգականների հետ. որպես օգնություն նրանց ուղարկված գումարները նույնպես տարածաշրջանում մեծացնում են շրջանառությունը: Նշենք նաև, որ կառավարությունը գաղթականներին որոշակի նպաստ է բաշխել, որն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն արաբների ձեռքում է հայտնվել:

Արաբները, հայ գաղթականների հետ անմիջական շփումների մեջ մտնելով, հասկանում են, որ «Հայը թուրքին ներկայացուցածին պէս վնասակար տարր մը, խըյանէթ միլլէթ չէ»¹⁴², այլ քաղաքակիրթ, ժիր, աշխույժ, գործունյա, ձեռներեց, ստեղծագործ, աշխարհաշեն, վաստակող, վաստակեցնող ժողովուրդ է, որով կարեկցության, գթության, աջակցութեան է արժանի¹⁴³:

Այսպիսով, հայ-արաբական, ի մասնավորի՝ հայ տարագիրների ու անապատաբնակ բեդվինների փոխհարաբերություններն ըստ էության որոշակիորեն շրջանցում են երիտթուրքական կառավարության՝ հայերին բնաջնջելու ծրագրերը: Արաբ բեդվինների դրական և բացասական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ եղել է միաժամանակ և զուգահեռ, բայց, այնուամենայնիվ, դրականը փոքր-ինչ գերակշռել է. այդ մասին է փաստում անապատներում վերապրած հայ տարագիրների թվաքանակը: Յեղասպանությունը վերապրած Բուռնազ Ջամբազյանի բնորոշումը արաբների վերաբերմունքի մասին բավականին ընդհանրացնող է. «Արաբները թուրքի նման գազան ըլլային, մէկ հայ չէր կրնար վերադառնալ անապատէն»¹⁴⁴: Այսպիսով, եթե 1915-1916 թթ. անապատաբնակ արաբների ու տարագիրների փոխհարաբերություններին անդրադառնալիս արձանագրում ենք նրանց ընդունելության, աջակցության կամ հակառակը՝ կողոպուտի, առևանգման, շահագործման և, առհասարակ, բացասական վերաբերմունքի իրողությունը, ապա դրանից մի քանի տարի անց եղած իրավիճակի

141 Գաբրիելեան, *Եղեռնասպանում*, 433:

142 Նույն տեղում, 433:

143 Նույն տեղում, 433-434:

144 Աղէտէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, 363:

մասին խոսելիս հարցը պետք է դիտարկենք հայ-արաբական համագործակցության և փոխօգնության համատեքստում: Սիրիայի կարճատև անկախության տարիներին՝ 1918-1920 թթ., հայ տարագիրների դերակատարությունը կարևորվում է, իսկ 1920-ականներից վերաձևավորվող հայկական մոտ 150 000-անոց¹⁴⁵ համայնքը կարևոր հենարան է դառնում երկրի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի զարգացման համար:

THE ATTITUDE OF BEDOUIN ARABS TOWARDS THE ARMENIAN REFUGEES IN THE CONCENTRATION CAMPS

Narine V. Margaryan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

During the Armenian Genocide, Armenian refugees were deported to the Syrian deserts, periodically facing violence along the road from police accompanying the caravans, Kurds, and Turks. During the entire deportation, local Arabs, especially Bedouins, played a significant role, as their attitude could affect the fate of the Armenian Genocide.

Arabs' attitude towards the Armenian refugees was changing based on different political and economic circumstances – from quite positive to negative. The paper analyses the attitude towards Armenian refugees among Arab tribes, taking into account the political situation, the mood among tribes, and the perceptions both at the leadership and personal levels. The paper discusses circumstances contributing to or hindering support from the Arab tribes, its reasons, and implications.

Based on survivors' published and unpublished memoirs, articles in the press, published volumes, and testimonies of foreigners and diplomats, it could be concluded that Arabs living in the deserts both supported the refugees and were involved in the killings and robberies.

Simulatenaully, the developments in Armenian–Arab relations were analyzed. It was concluded that the formation of the 150,000 strong Armenian community was proof of the tolerant attitude towards the Armenian refugees.

Key Words: Armenian Genocide, Syrian deserts, bedouins, Arab tribes, Sheikh, Shammar, Anaze, Bakkara, Armenian refugees, orphans, women, witness, attitude, identity, integration.

145 1916 թ. համեմատությամբ Սիրիա տեղահանված 486 000 հայ տարագիրների թիվը զգալիորեն նվազում է՝ 1918 թ. հոկտեմբերի դրությամբ հասնելով մոտավորապես 142 000-ի, ընդ որում՝ Հալեպում ու հյուսիսային Սիրիայում՝ 75 000-ի, Դամասկոսում ու Հաուրանի շրջանում՝ 50 000-ի, Համա-Հոմսում, կենտրոնական Սիրիայում՝ 10 000-ի, Լաթաքիա-Քեսաբի շրջանում՝ 4 500-ի, Ալեքսանդրետում և Բեյլանում՝ 2 500-ի: Տե՛ս Բիզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972* (Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայոց, 1975), 245:

ОТНОШЕНИЕ АРАБОВ-БЕДУИНОВ К ДЕПОРТИРОВАННЫМ АРМЯНАМ В КОНЦЕНТРАЦИОННЫХ ЛАГЕРЯХ

Нарине В. Маргарян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

Во время Геноцида армян армянские беженцы были депортированы в сирийские пустыни, периодически сталкиваясь по дороге с насилием со стороны жандармов, сопровождавших караваны, курдов и турок. В ходе депортации значительную роль играли местные арабы, особенно бедуины, поскольку их отношение могло повлиять на судьбу армян.

Отношение арабов к армянским беженцам менялось в зависимости от различных политических и экономических обстоятельств – от довольно положительного до отрицательного. В статье анализируется отношение к армянским беженцам среди арабских племён с учётом политической ситуации, настроений среди племён, а также восприятий как на уровне вождей, так и на личном уровне. В статье обсуждаются обстоятельства, способствующие или препятствующие поддержке армян со стороны арабских племён, их причины и последствия.

Основываясь на опубликованных и неопубликованных мемуарах выживших, статьях в прессе, свидетельствах иностранных дипломатов, можно сделать вывод, что арабы, живущие в пустынях, как помогали беженцам, так и были причастны к убийствам и грабежам.

Одновременно было проанализировано развитие армяно-арабских отношений, приходя к выводу, что формирование 150-тысячной армянской общины в арабских странах стало доказательством в целом толерантного отношения к армянским беженцам.

Ключевые слова: Геноцид армян, сирийские пустыни, бедуины, арабские племена, Шейх, Шаммар, Аназе, Баккара, армянские беженцы, сироты, женщины, свидетель, отношение, идентичность, интеграция.

REFERENCES

Abelian, Gevorg. *Յկեանի նահապետութիւն* [Martyrdom for Life]. Anjar: Hamazgayin. Vahe' Se'tean, 2005;

Aganin, Aydar. *Племена сирийской пустыни и долины Евфрата* [Tribes of the Syrian Desert and Euphrates Valley]. Moscow: Institut Blizhnego Vostoka, 2018;

Aghazarian, Mihran. *Մտորակների յուշեր* [Memories of an Exile]. Adana: Hay dzayn, 2019;

- Al-Ghusseyn, Fayez. *Āl-Madhābih fi Ārmiṇyā* [Massacres in Armenia]. Aleppo: Arevelq, 1991;
- Al-Yafi, Naim. *Jemāl bāshā As-Safāh* [Bloody Jemal Pasha]. Aleppo, Latakia: Dār Al-Ḥiūar, 1992;
- Al-Yafi, Naim. *Majāzir Al-Armān wa Mauqif Ar-R'ayī Al-'ām Al-'Arabī minha* [The Massacres of Armenians and the Arab Public Opinion]. Latakia: Dār Al-Ḥiūar, 1992;
- Antonyan, Aram. *Մեծ ճգիրը* [The Great Crime]. Yerevan: Arevik, 1990;
- Arisian, Nora. *Տէր Զոր. Մարտիրոսաց քաղաք* [Der Zor: City of Martyrs]: Ayg Book-series-14. Aleppo: Vosketar, 2010;
- Arisian, Nora. *Ghauā'il Al-Ārmān fi Al-Fikr As-Sūriya*² [Armenian Horrors in the Syrian Mind]. Damascus: Al-Fūrat, 2002;
- Atanasian, Harutyun. «Տէր Զորի Ջարդարարները» [Perpetrators of Der Zor], *Zhoghovurd* (K.Polis), 6/19 November 1918;
- Avagyan, Arsen. Ներածական. Հասան Ամջա, *Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական պատկերը)* [Introduction: Hasan Amja, Deportation and Annihilation. The actual situation of deportation]. Yerevan: AGMI, 2007;
- Azatian, Liparit. *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի* [The Orphans of the Armenian Genocide], book 3. Los Angeles, 2002;
- Brens, Musa. *Ասպատիժ ցեղասպանությունն մը հայասպանությունը* [An Unpunished Genocide. Armenocide]. Beirut: Hamazgayin, 1969;
- Chepechian, Ropert. Սէլմիէի [To Salamieh]. *Zart'onq*, Beirut, 5 June 1987;
- Dadrian, Vahram. *Դէպի անսպաս (փրցուած էջեր օրագրէս)* [To the Desert (Saved Pages from my Diary)]. New York: Koch'nak, 1945;
- Dishdishyan, Hovakim. *Դեր-Զորի անսպասներում* [In the Deserts of Der-Zor]. Yerevan: Gitut'yun, 2006;
- Grigoryan, Harutyun. *Իմ կենսագրությունը* [My biography]. AGMI Collection, section 8, folder. 8, no. 31;
- Gabikian, Karapet (Guzhkan Sebast'io). *Եղեռնասպանում Փոքրն Հայոց եւ նորին Մեծի մայրաքաղաքին Սերաստիոյ* [A History of Eghern, of the Poqr Hayq and the New Big Capital Sebastia]. Boston: Hairenik, 1924;
- Galaychian, Harutyun. *Միլիոնէն մէկը, ցեղասպանութեան սկանստես զեյթունցի պատանիի մը յուշերը* [One in a Million, Memoirs a Youth from Zeitun who Witnessed the Genocide]. Beirut: Zart'onq, 2018;
- Khachatryan, Shushan. «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մէջ» [The Young Turks' Ideological Guidelines: Religion in Politics and Politics in Religion]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, no. 1 (2016);
- Khalil, Hana. *Sūsīlūchiya Al -'Alāā t Al-'Arabīya As Sūriya - Āl-Ārmaniya* [The Sociology of Arab-Syrian-Armenian Relations]. *Ararat special issue*, Beirut: Māsis, 1995;
- Kurd 'Ali, Muḥammad. *Khutāṭ Āsh-Shām* [Description of Sham], vol. 3. Damascus: Nauābigh Al-Fikr, 1983;

Manchikian, Qnar. *Դէմքեր, դէպքեր, դէպի արմատներ* [Faces, Events, to the Roots] Los Angeles: Y ev Q Manchikian, 2006;

Margaryan, Narine. «Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում իսլամի գործոնի հարցի շուրջ» [On the Factor of Islam in the Perpetration of the Armenian Genocide]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 2, no. 2 (2014), 55-66;

Marutyan, Harutyun. «Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի իրական և կեղծ փրկության խնդրի շուրջ» [On the Issue of the True and False Rescue of Armenians during the Armenian Genocide]. *Patmabanasirakan handes*, no. 2 (2018), 37-60;

Marutyan, Harutyun. ««Փրկություն» եզրույթի մեկնաբանության շուրջ» [About the Interpretation of the Term “Rescue”] Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ., միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան [The Rescue of Armenians in the Middle East in 1915-1923. International Conference Proceedings, November 8–9, 2019, eds. Harutyun Marutyan, Narine Margaryan]. Yerevan: AGMI, 2020;

Minassian, Mihran. «Արամ Անտոնյանի անտիպ գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներին մասին» [Aram Antonian's unpublished Notes about the Der Zor Massacres] *Haykazean Hayagitakan handes*, no. 35 (2015), 685-724;

Misqchian, Stepan. *Ես Տէր Զօրի դժոխքէն փախած եմ* [I Escaped from Der Zor's Hell]. vol. A, Paris, 1965;

Misqchian, Stepan. *Ես Տէր Զօրի դժոխքէն փախած եմ* [I Escaped from Der Zor's Hell]. vol. B, Paris, 1966;

Otyan, Ervand. *Անիծեալ տարիներ 1914-1915 (անձնական յիշատակներ)* [Accursed Years 1914-1915 (Personal Memoirs)]. Yerevan: Nairi, 2004;

Sarafyan, Gevorg. *Եփրատից Ռիո Դե Լա Պլատա* [From the Euphrates to the Rio De La Plata]. Yerevan: Gitut'yun, 2002;

Serobian, bishop Mushegh. *Դիտումներ եւ դատումներ (էջեր օրագրէս)* [Views and Judgments (Pages of my Diary)]. Beirut: Azdak, 1935;

Serobian, Hakob. *Եղանի յուշերս* [My Memoirs of the Eghern]. Beirut: Baglayian, 2005;

Shāhid 'Aīan. *Āl-Quṣārā fi Nakabāt An-Naṣārā* [The Final Purposes of the Christian Disasters 1914-1919, Eyewitness Testimonies], 1919;

Surmeian, archbishop Artavazd. *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց Սուրիսա* [History of Aleppo Armenians. Syria]. Book A, Aleppo: Kilikia, 2002;

Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness Survivors]. Yerevan: Gitut'yun, 2011;

Tatulian, Grigor. *Անթղոյած գաղտնիքներ* [Buried Secrets]. Beirut: Atlas, 1967;

Tautel, Zhozef. Տէր-Զօրի դէպքերը պատերազմի ժամանակ [Events of Ter-Zor during the War] *Azduk*, Beirut, 24 April 2004;

Toronian, Toros. *Փայտէ դգային պատմութիւնը* [The History of the Wooden Spoon]. Beirut: Technopresse moderne, 1984;

Tashchian, Vahe. *Օրագիր եղեռնի ու պայքարի. Շոդակաթին մահը Սալամիայի մէջ* [Diary of Eghern and Struggle: The Death of Shoghakat in Salamiya]. Aleppo: Vosketar, 2019;

Terents, Yervand. *Ես տեսայ Տէր-Զորի դժոխքը* [I saw Der-Zor's hell]. Beirut: Sevan, 1966;

Tonikian, Karapet. *Կեսնքիս Յուշերը 1900 -1972* [Memories of my Life 1900- 1972]. Beirut: K. Tonikian ev vordiq, 2004;

Varzhapetian, Sisak. *Հայերը Լիբանանի մէջ* [Armenians in Lebanon]. book 2, Beirut: Sevan, 1981;

Yeghiaian, Buzand. *Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972* [Contemporary History of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 1914-1972]. Antelias: Metsi Tann Kilikio kat'oghikosut'ean Hayots', 1975;

Zaqariya, Ahmad Uasfi. *'Ashā'ir Āsh-Shām* [Tribes of Sham]. Damascus: Dar Al Fiqr, 1983;

1915. Աղէտ և վերածնունդ [1915. Disaster and Rebirth] Paris: Araqs, 1952;

Աղէտէն վերապրողներ. *Տէր-Զոր* [Der Zor]. Paris: E'le' kean, 1955;

Արեւելեան մամուլ [Arevelyan mamul] (Izmir), 1920-1921;

Արձագանգ Փարիզի [Ardzaganq Parisi] (Paris) June 10 1916;

Հայեպի փրկութեան տուն: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 1464 վկայություն [The Aleppo Rescue Home: 1464 Accounts of Armenian Genocide Survivors]. Compiler, editor and author of introduction and references Edita Gzoyan]. Yerevan; AGMI, 2021;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Survivors' Testimonies. The collection of Documents]. vol. 3, Yerevan: National Archives of Armenia, 2012.

Հեղինակի մասին
About the Autor
Об авторе

Նարինե Վ. Մարգարյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, արևելագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտական քարտուղար.

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում հայտնված հայ գաղթականների վիճակը, նրանց սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ինտեգրման գործընթացներն այդ երկրներում, նրանց հարաբերությունները տեղի արաբ ժողովրդի հետ, ինչպես նաև տարածաշրջանի հայկական որբանոցների գործունեությունը, հայ որբերի ուծացման գործընթացը և նրանց ինքնության պահպանման հետ կապված հարցեր:

Էլ. հասցե՝ narine.margaryan@genocide-museum.am

Narine V. Margaryan, PhD in history, Orientalist, Academic-secretary, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the plight of Armenian refugees in the Arabic countries of the Middle East after the Armenian Genocide, the process of their social-economic and political integration as well as their relations with local Arab population, the activities of the Armenian orphanages in the Middle East, the assimilation process of Armenian orphans, and issues related to the preservation of their identity.

E- mail: narine.margaryan@genocide-museum.am

Нарине В. Маргарян, кандидат исторических наук, востоковед, ученый-секретарь Фонда «Музей-институт Геноцида армян».

Область исследований – положение армянских беженцев в арабских странах Ближнего Востока после Геноцида армян, процесс их социально-экономической и политической интеграции, а также их отношения с местным арабским населением, деятельность армянских детских домов на Ближнем Востоке, процесс ассимиляции армянских детей-сирот и вопросы, связанные с сохранением их идентичности.

Эл. почта: narine.margaryan@genocide-museum.am